

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Joodse burgers in Apeldoorn: onteigening en rechtsherstel: Onderzoek in opdracht van gemeente Apeldoorn

Meurs, W. van; Slaman, P.J.; Oprel, M.

Citation

Meurs, W. van, Slaman, P. J., & Oprel, M. (2022). *Joodse burgers in Apeldoorn: onteigening en rechtsherstel: Onderzoek in opdracht van gemeente Apeldoorn*. Nijmegen: Radboud Universiteit. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3448106>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3448106>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

JOODSE BURGERS IN APELDOORN : ONTEIGENING EN RECHTSHERSTEL

*Onderzoek in opdracht
van gemeente Apeldoorn*

Prof. dr. Wim van Meurs
Dr. Pieter Slaman
Dr. Marieke Oprel

Nijmegen, maart 2022

Joodse burgers in Apeldoorn: onteigening en rechtsherstel

Onderzoek in opdracht van gemeente Apeldoorn

Dit onderzoek is uitgevoerd door Advies & Actualiteit, een onderzoeksteam dat zich bezighoudt met actuele vraagstukken van maatschappelijke en (semi)overheidsorganisaties. Het team is verbonden aan de expertisegroep Politieke Geschiedenis van de Radboud Universiteit.

Projectleiders: Wim van Meurs, Marieke Oprel
Onderzoekers: Laura de Jong, Pieter Slaman, Mirjam Vriend

Redactie: Susanne Geuze
Vormgeving: Joyce Dekker

Bij voorkeur citeren als: Wim van Meurs, Pieter Slaman, Marieke Oprel, 'Joodse burgers in Apeldoorn: onteigening en rechtsherstel' (Nijmegen: Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, maart 2022).

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij de opdrachtgever: gemeente Apeldoorn

Afbeelding omslag

Hoofdstraat Apeldoorn, tussen de Mariastraat en de Brinklaan, 1930-1940
© CODA Archief Apeldoorn, H. Stokhuyzen

Inhoudsopgave

1.	Inleiding	7
	Over dit onderzoek	8
	Oorlogsverleden en Jodenvervolging	10
	Dankwoord	13
	Het onderzoeksteam	16
2.	Opdracht en conclusies	19
	Twee hoofdvragen	19
	Conclusies over de onteigeningen	20
	Conclusies over het rechtsherstel	21
	Vervolg	23
3.	Verantwoording	27
	Woordkeuze	27
	Gebruikte archieven	29
	Onze methode	32
4.	Onteigeningen	39
	Apeldoorn en de bezetter	39
	Registratie, onteigening en roof	42
	De burgemeesters van Apeldoorn	44
	Na de bevrijding	47
5.	Rechtsherstel	51
	Terugkeer en wederopbouw	51
	Rechtsherstel	52
	Voor de rechtbank	55
	Belastingaanslagen over de bezettingsjaren	57
6.	Bijlagen	63
	Tabel 1: Steekproef onteigening en rechtsherstel Apeldoorn	63
	Archieven	74
	Websites en kranten	75

1. Inleiding

Leentje van Dam was 26 jaar toen ze trouwde met de Joodse bakker Philip Cohen. Na dat huwelijk, op 27 april 1916, ging het Apeldoornse stel boven de bakkerij aan Raadhuisplein 10 wonen. Ze kregen er twee kinderen. Op 31 januari 1942 werd het pand van de familie Cohen door de Duitse bezetter ‘in beheer genomen’. Philip was al eerder gedwongen om zijn bedrijf te sluiten. Op 21 oktober 1941 werd hij vermoord in concentratiekamp Mauthausen. Zijn vrouw Leentje zou hem bijna 40 jaar overleven.¹

Meer dan honderdduizend Nederlandse Joden werden door het naziregime gedeporteerd tijdens de bezetting. Via Kamp Westerbork werden deze mensen afgevoerd naar de concentratiekampen van Auschwitz en Sobibor. Slechts weinigen van hen overleefden de Holocaust.

Vaak al voor deportatie werden hun bezittingen geroofd: van kunstwerken, hypotheeken en effectenportefeuilles tot woninginboedels, landbezit en vastgoed. Vele duizenden panden van Joodse eigenaren werden onteigend en een deel daarvan werd doorverkocht.

Ook de meeste Joodse burgers van **Apeldoorn** werden gedeporteerd, hun huurwoningen ontruimd, hun woningbezit geroofd en inboedels in beslag genomen. Dit lot trof ook Philip Cohen en zijn gezin.

De Joodse Nederlander Abraham Hartog Nerden woonde tot begin jaren dertig in Duitsland. Vanwege de dreiging van de nazi's besloot hij in 1933 om terug te keren naar zijn geboorteland. Samen met zijn vrouw Roosje de Levie vestigde hij zich in Apeldoorn. Abraham was lijstenmaker en handelaar in schildersbenodigdheden. Zijn zaken liepen voorspoedig: hij verwierf en bouwde meerdere huizen.

Tijdens de bezetting werd Abrahams huizenbezit onteigend, waaronder Weverstraat 6-8. In 1943 kocht Ernst Sprietsma dit perceel van een roofofgansatie. Nog voordat rechtsherstel kon plaatsvinden, liet Sprietsma het perceel in 1947 splitsen. Hij verkocht het ene perceel aan Jacoba Boeve, Johanna Boeve en Hermina Boeve, het andere aan Theodor Boeve. Rechtsherstel vond in 1950 plaats aan de erven Nerden. Abraham was in 1943 in Sobibor vermoord.²

Joodse burgers die de kampen overleefd hadden of na de bevrijding hun onderduik konden verlaten, keerden vaak terug naar hun vroegere woonplaats. Bij terugkeer moesten zij of, in veel meer gevallen, hun overlevende familieleden en nabestaanden, vaststellen dat het niet vanzelfsprekend was dat ze hun onteigende vastgoed terugkregen. Veel panden waren door de bezetter doorverkocht of hadden in ieder geval nieuwe bewoners.

De teruggaaf van Joodse eigendommen werd geregeld door de Raad voor het Rechtsherstel in Den Haag. In principe werden de onteigeningen en de

Het onderzoek omvat in principe ook de vroegere gemeenten Hoog-Soeren, Loenen en Beekbergen, al gaat het voor elk van deze drie gemeenten maar om één geregistreerd Joods pand.

oorlogskopen nietig verklaard. Daarvoor moest de ontrechte Joodse burger wel een verzoek om teruggaaf indienen. De oude-nieuwe eigenaar kreeg dan vaak te maken met onverwachte kosten: belastingen of erfpacht over de jaren van zijn 'afwezigheid'. Reconstructies laten zien dat talrijke berooide Joodse eigenaren hun vastgoed direct weer moesten verkopen om deze rekeningen te kunnen voldoen.

In veel gevallen was het een moeizaam en langdurig proces om aan de vereisten van het rechtsherstel te voldoen, of met de nieuwe eigenaar tot een 'minnelijke schikking' te komen. Dat gold ook voor de erfgenamen van de familie Nerden.

In het Nederlandse verhaal van de oorlog werden de antisemitische maatregelen, deportaties van Joden en onteigeningen van hun vastgoed vooral geassocieerd met de nazi's en hun bezettingsregime. Pas sinds het einde van de 20^e eeuw zijn ze stap voor stap deel geworden van de eigen geschiedenis, als zwarte bladzijde van onrecht en ontrechting. Afgelopen jaren werd ook steeds nadrukkelijker de vraag gesteld, welke al dan niet verwijtbare rol Nederlandse gemeenten gespeeld hebben bij de onteigeningen en bij het rechtsherstel. Nabestaanden, Joodse organisaties, onderzoeksjournalisten en historische verenigingen agendeerden dit thema in de gemeentepolitiek.

De uitgangssituatie en de bestuurlijke keuzes tijdens de bezetting en bevrijding verschilden per stad. Daarom is systematisch archiefonderzoek nodig om de historische feiten te reconstrueren. Met de grote steden in de Randstad voorop hebben inmiddels tientallen steden deskundige historici opdracht gegeven om de rol van hun gemeente in beeld te brengen.³

Over dit onderzoek

Historisch geïnteresseerden en betrokkenen in Apeldoorn doen al jaren onderzoek naar gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog. Zo proberen zij de slachtoffers van de bezetting en de Jodenvervolging een gezicht en een levensverhaal (terug) te geven en het onrecht tastbaar te maken.

Ons onderzoek is nadrukkelijk geen poging om dit omvangrijke en gedetailleerde werk in een halfjaar over te doen of te controleren. We zijn ons er bovendien van bewust dat vormen van ontrechting en onrecht in dit onderzoek buiten beschouwing moeten blijven: vormen die niet gaan over onteigening van Joods vastgoed. We beseffen ook dat het proces van rechtsherstel, met al zijn tekortkomingen, veelomvattender was dan de vragen die wij beantwoorden.

Deze opdracht was in die zin beperkt. Ons onderzoek had een korte looptijd en bestond uit gerichte vragen naar de rol van de gemeente in onteigening en rechtsherstel. De meerwaarde van deze opdracht ligt juist in de systematische methodiek en transparante keuzes van het archiefonderzoek.

In 2021 en 2022 voeren we in Gelderland, Overijssel en Noord-Holland nog zo'n tien soortgelijke onderzoeksprojecten uit voor gemeenten. Deze serie pro-

jecten maakt het mogelijk om onze methodiek en de keuze van archiefbronnen verder te verbeteren. De inzichten die we vergaren, kunnen we in een breder perspectief plaatsen, zonder daarbij de eigenheden van de oorlogsgeschiedenis van elke gemeente uit het oog te verliezen.

In onze onderzoeksopdracht is het geen doel om een volledige reconstructie te maken voor individuele ontrechte personen en onteigende panden. We hebben het dossier van een aanzienlijk aantal personen en enkele tientallen panden gereconstrueerd. Deze dossiers hebben we niet in verhalende of gestandaardiseerde vorm opgenomen in het rapport. Wél hebben we een aantal voorbeelden opgenomen van personen en panden. Aan de hand van die representatieve voorbeelden laten we zien hoe de procedures van onteigening en rechtsherstel werkten. We laten met de voorbeelden ook zien welke informatie en ingangen de archieven bieden voor de vragen van de gemeente.

Oordelen toen en nu

De historische reconstructie en analyse van het bestuurlijke (niet) handelen tijdens de bezetting en na de bevrijding staan los van een moreel oordeel. Vanuit ons huidige perspectief driekwart eeuw later moeten we voorzichtig zijn met zo'n oordeel, ook om niet van iedereen heldendom te verwachten. In enkele gevallen biedt het historische bronmateriaal aanknopingspunten. Soms probeerden oorlogskopers te versluieren dat ze roofpanden kochten. Soms werd er in de tijd zelf geprotesteerd tegen belastingheffing bij het rechtsherstel. Dat waren voor ons duidelijke tekenen dat hier werd gehandeld in strijd met maatschappelijke verwachtingen of bestuurlijke normen.

Ook was het waardevol om het handelen van een gemeente te vergelijken met wat we uit onderzoek weten over andere steden. Die vergelijking bood enig houvast. Tegelijkertijd moeten we rekening blijven houden met lokale omstandigheden.

Een onderzoeksopdracht naar ontrecting en rechtsherstel vraagt om een moreel oordeel over het handelen van de gemeente. Maar het is ook noodzakelijk om historische gebeurtenissen in hun context te plaatsen. Beide uitersten bieden geen soelaas. Alleen uitgaan van de destijds geldende regels zou in lijn zijn met de 'kille, formalistische' aanpak bij het naoorlogse rechtsherstel. Juist op die aanpak is nu van alle kanten kritiek.

Tegelijkertijd moeten we ons ervan bewust zijn dat normen en verwachtingen tijdgebonden zijn. Elke generatie stelt weer andere vragen aan de geschiedenis. Het zou te ver gaan om zomaar vanuit het heden te oordelen over hoe mensen in een andere tijd handelden, terwijl hun omstandigheden en beperkingen ons (gelukkig) vreemd zijn.

Dit rapport omvat na deze inleiding en een samenvatting (hoofdstuk 1 en 2) nog vier hoofdstukken. Het derde hoofdstuk presenteert de verantwoording van de door ons gekozen onderzoeksmethodiek en archiefkeuzes bij de onderzoeksopdracht. In de beide daaropvolgende hoofdstukken worden de processen van onteigening en rechtsherstel en de rol van de gemeente daarin

gereconstrueerd aan de hand van het archiefmateriaal. De bijlagen (hoofdstuk 6) bieden in tabelvorm een overzicht van de steekproeven voor onteigening en rechtsherstel. Ook geven ze een overzicht van geraadpleegde literatuur en gebruikte archiefcollecties.

Oorlogsverleden en Jodenvervolgning

De Tweede Wereldoorlog houdt veel mensen in Nederland nog altijd bezig. Hoe gaan we om met dit verleden van oorlog, bezetting, Jodenvervolgning, collaboratie en verzet? Die vraag speelt nog net zozeer een rol als in de periode vlak na de bevrijding.

In die driekwart eeuw zijn de vragen en inzichten in de wetenschappelijke literatuur sterk veranderd. Ook in de maatschappij kijken mensen nu anders naar de bezetting en de Jodenvervolgning, en naar de rol van Nederlandse overheden daarin.

Achteraf gezien heeft de overheid een belangrijke rol gespeeld in de omgang met dit verleden. Met name door hoe ze direct na de oorlog rechtsherstel en zuiveringen organiseerde, maar ook door de besluiten tot compensatiebetalingen aan de Joodse gemeenschap een halve eeuw later. Door ons in die tijd en haar denkkaders te verplaatsen, kunnen we begrijpen waarom deze politieke en juridische keuzes zo gemaakt werden. Zo wordt de omgang met het verleden ook zelf weer geschiedenis. Ook nu is het rechtsherstel nog geen afgesloten hoofdstuk. En ook ons beeld van bezetting en Jodenvervolgning blijft zich ontwikkelen.

Nederland en de buurlanden

Als je Nederland vergelijkt met andere Noordwest-Europese landen die bezet waren geweest door nazi-Duitsland, vallen een paar dingen op. De Nederlandse overheid liet zich sterk leiden door de prioriteit van het herstel van de eigendomsverhoudingen en het normaliseren van het economische verkeer. En dat terwijl de geschiedschrijving over de oorlog zo sterk en zo lang werd gekleurd door een goed/foutperspectief. Voor ons moeilijk voorstelbaar, maar de Jodenvervolgning kreeg in Nederland pas in de jaren zestig haar centrale plaats in de herinnering aan de oorlogstijd, net als in de buurlanden.

Aan het eind van de vorige eeuw kwam moeizaam een debat op gang over nationale schuld (naast slachtofferschap). Wat dat betreft liep Nederland Europees gezien in de pas. In de publieke herinnering kwam steeds meer nadruk te liggen op verantwoordelijkheid, verwerken en compensatie of excuses voor het (niet) handelen van overheidsinstellingen tijdens de bezetting.

Vlak na de oorlog was het bestuurlijke en juridische proces van rechtsherstel deel van de omgang met het recente verleden. Inmiddels is dat rechtsherstel zélf onderwerp geworden van een kritische beoordeling. Ook dit is niet typisch Nederlands. We zien het ook gebeuren in Frankrijk, België en de Scandinavische landen.

Goed en fout

Direct na de bevrijding streden verschillende uitdagingen om voorrang: wederopbouw en economisch herstel, bestraffing van landverraders en collaborateurs en rechtsherstel voor slachtoffers en ontrechten.

De Nederlandse regering in ballingschap in Londen had zich voorgenomen om 'snel, streng en rechtvaardig' om te gaan met landgenoten die 'fout' waren geweest in oorlog en bezetting. Niet minder dan 150.000 mensen moesten zich voor regionale **tribunalen** verantwoorden. Onder hen waren politieagenten en **NSB'ers**, maar ook veel bestuurders die op hun post waren gebleven. Een klein aantal kopstukken werd streng gestraft, waaronder Anton Mussert en **Hanns Albin Rauter**. Zij werden als oorlogsmisdadigers gefusilleerd. In de praktijk verschoof de aandacht al snel naar maatschappelijk en economisch herstel. Straffen werden milder en het vroegere verzet kreeg steeds minder zeggenschap in de bestraffing van daders.⁴

Met deze zuiveringen was wel de toon gezet. Men zag in het verleden een duidelijke tegenstelling tussen goed en fout, sterk gekoppeld aan de houding ten opzichte van het vaderland. Zeker in de eerste jaren na de bevrijding werd de beeldvorming over de bezettingstijd gedomineerd door verhalen over verzetsdaden en de vaderlands- en Oranjeliefde van de gewone Nederlander. Alleen een kleine groep NSB'ers, landverraders en opportunisten zou het nazi-regime hebben gesteund. Uit deze tijd stamt ook het Monument van de Joodse Erkentelijkheid voor de Amsterdammers die de Joodse bevolking hadden geholpen. Het feit dat in geen West-Europees land proportioneel zo weinig Joodse burgers de bezetting overleefd hadden als in Nederland, bleef zo op de achtergrond.⁵ Over een bijzonder slachtofferschap van de Joodse bevolking werd nauwelijks gesproken, ondanks de beelden en berichten van de bevrijding van Auschwitz en andere concentratiekampen.

Na de bevrijding

Eenmaal in Den Haag teruggekeerd, organiseerde de Nederlandse regering (ook op basis van Londense plannen) de teruggaaf van bezit dat door de bezetter en anderen onrechtmatig was toegeëigend. Ook moesten eigendomsrechten worden hersteld. Om dit proces in goede banen te leiden, werd al in augustus 1945 de Raad voor het Rechtsherstel opgericht. Daarbij hoorde ook het Nederlands Beheersinstituut (NBI). Dat beheerde, in afwachting van definitieve regelingen, het bezit van zowel Duitse instellingen, landverraders en collaborateurs als van de ontrechten uit de bezettingstijd.

Uitgangspunt was dat de bezitsverhoudingen van vóór de onteigeningen hersteld moesten worden. De Nederlandse staat nam daarin een bemiddelende en afstandelijke positie in. Men wilde zo snel mogelijk terugkeren naar een ongehinderd economisch leven, zonder slepende eigendomsconflicten. Om ontwrichting van de wederopbouw te voorkomen, koos men voor verdelende in plaats van herstellende gerechtigheid. Dat betekende dat de ontrechten net zomin bevoordeeld mochten worden bij het rechtsherstel als de oorlogskopers

Tijdelijke rechtbanken voor de zuiveringen en bijzondere rechtspleging na de bevrijding. Regionale tribunalen bestonden uit een jurist en twee gerespecteerde personen uit de regio. De nationale overheid moest hun oordeel goedkeuren.

De Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland werd in 1931 opgericht door Anton Mussert. De NSB won bij de Provinciale Statenverkiezingen 1935 bijna 8 procent van de stemmen.

Rauter was de hoogste vertegenwoordiger van de SS in Nederland. Hij was medeverantwoordelijk voor de deportatie van de Nederlandse Joden.

benadeeld mochten worden. Rechtsherstel werd gezien als een eenmalige en vooral boekhoudkundige handeling.

Het is veelzeggend dat Joodse vertegenwoordigers geen stem kregen in de Raad. Rechtsherstel en teruggaaf betekenden meestal een minnelijke schikking tussen onteigende en oorlogskoper. Daarbij woog de ongunstige onderhandelingspositie van de een net zo weinig mee als de vraag of de ander schuldig was. De meeste Joodse burgers keerden immers berooid terug. En vrijwel elke koper wist (of had kunnen weten) dat 'zijn' vastgoed uit Joods bezit stamde.⁶

Jodenvervolging en collectieve schuld

In de jaren zestig kreeg de Holocaust een centrale plaats in de oorlogsherinnering. Concentratiekampen werden toen ingericht als herdenkingscentra. Deze perspectiefwisseling begon in de Bondsrepubliek Duitsland, vanuit een besef van nationale, collectieve schuld. In heel Europa verschoof de aandacht van de veldheren, verzetshelden en oorlogsmisdadigers naar de slachtoffers. Het ging ook niet meer over de natie, maar over individuele burgers. Egodocumenten en historisch onderzoek gaven de Jodenvervolging en het bijzondere slachtofferchap van Joodse burgers door de vernietigingskampen een centrale plaats in de collectieve herinnering.⁷

Net als in andere landen groeide in Nederland het besef dat verwerking van de trauma's van oorlog, vervolging en bezetting veel tijd zou vergen. Voor het eerst werd er ook gesproken over tweede- en derde-generatie slachtoffers. De Raad voor het Rechtsherstel werd pas in 1967 gesloten, en niet begin jaren vijftig zoals oorspronkelijk het plan was.

Deze perspectiefwisseling ontstond doordat de langetermijngevolgen van de bezetting zichtbaar werden, maar ook doordat Nederlanders nieuwe verwachtingen kregen van de overheid. De minimale opvatting van rechtsherstel paste goed bij de beperkte bestaansgaranties en verzorgingsplicht als taakopvatting van de overheid in de eerste naoorlogse jaren. Door de uitbreiding van de verzorgingsstaat veranderde dat. De overheid zag het steeds meer als haar taak om slachtoffers en ontrechten naar vermogen te compenseren.

Excuses voor het rechtsherstel

Eind jaren negentig liet de Nederlandse regering onderzoek doen naar het naoorlogse rechtsherstel. Dat gebeurde na internationale onthullingen over bijvoorbeeld roofkunst en Joodse tegoeden bij Zwitserse bankhuizen. Mogelijk hebben zelfs de verwerking van het communistische verleden in Oost-Europa of de omgang met de apartheid in Zuid-Afrika een rol gespeeld bij dit besluit.

Op basis van de resultaten van verschillende Nederlandse commissierapporten besloot het kabinet verontschuldigen aan te bieden aan Joodse slachtoffers en hun nabestaanden. De Joodse gemeenschap kreeg een financiële **tegemoetkoming**. De Nederlandse regering noemde deze stappen samen 'finaal recht'. Toch besloot de gemeenteraad van Amsterdam in 2013 op basis van nieuw lokaal onderzoek om zijn verantwoordelijkheid te nemen. Uit het onderzoek bleek namelijk dat gemeente Amsterdam in de oorlog zelf ontei-

De zogenaamde Maror-gelden (Morele Aansprakelijkheid Roof en Rechtsherstel) van de nationale overheid voor de tekortkomingen van het naoorlogs rechtsherstel. Ook banken, verzekeraars en het beurswezen droegen bij aan dit fonds.

gend Joods vastgoed had aangekocht. En dat de gemeente na de bevrijding gemeentebelastingen en erfpachtcanon had geheven over de bezettingsjaren. In de jaren daarna volgde soortgelijk onderzoek in Rotterdam, Den Haag en Utrecht.

Het verleden opnieuw gewogen

Ook het wetenschappelijk onderzoek verplaatste zich in die tijd. Naast het bekende politieke en militaire verhaal van de Tweede Wereldoorlog op nationaal en internationaal niveau, ontstond meer aandacht voor de dagelijkse ervaring van burgers en bestuurders tijdens de bezetting op regionaal en lokaal niveau. Juist daar werd duidelijk dat morele labels van goed en fout, zoals ‘collaboratie’ en ‘verzet’, slechts een klein deel van de historische werkelijkheid dekten.

Het dilemma van de spreekwoordelijke ‘**burgemeester in oorlogstijd**’ is hiervan slechts één voorbeeld.

Deze nuancering van schuldvragen en meer oog voor dwang en keuzevrijheid droegen ertoe bij dat de medeverantwoordelijkheid van Nederlandse instanties opnieuw werd gewogen. Van het regeringsbeleid en de politie tot de NS of de Heidemij, maar ook van gemeentelijke overheden.⁸

De keuze tussen twee kwaden: medeplichtig worden door steeds verdergaande collaboratie, of ontslag riskeren en vervanging door een NSB-burgemeester.

Kortom, onze omgang met het oorlogsverleden is door de tijd sterk veranderd. Overheidsbeleid, publiek debat en wetenschappelijk onderzoek gaven elkaar daarbij steeds impulsen. In de eerste twee decennia na de oorlog gaf een nationaal gekleurd perspectief van goed en fout houvast in het verlangen naar normaliteit. Het resultaat was achteraf gezien eerder verdringing dan verwerking van de gebeurtenissen. Ook formele procedures en regels boden houvast in onzekere tijden, met een – in de ogen van Nederlanders in de 21^e eeuw – hardvochtige beleidsuitvoering tot gevolg.

Vanaf de jaren zestig kreeg de Holocaust de publieke en emotionele betekenis die voor Nederlanders van nu vanzelfsprekend is. Herbezinning op de (eigen) schuldvraag duurde in Nederland net als in andere bezette landen tientallen jaren, vanuit het gevestigde verhaal van verzet en eigen slachtofferschap. Onlangs heeft dat in de wetenschappelijke literatuur geleid tot een nuancering en contextualisering van schuldvragen. In het publieke debat leidde het juist tot een nadruk op morele schuldvragen.

Dankwoord

Bij de uitvoering van deze opdracht konden we bouwen op de prettige samenwerking met burgemeester Ton Heerts van Apeldoorn als opdrachtgever en Jaap Peerbolte en Remko Iedema als projectverantwoordelijken en Aukje Las namens gemeente Apeldoorn.

De leden van de klankbordgroep – Jaap Peerbolte, Johan Kruithof en Ronny Naftaniel – dachten en lazen kritisch mee bij de uitvoering van het onderzoek en de weging van de resultaten. Bij historisch documentatiecentrum CODA waren archivaris Stefan Rutten en zijn collega's een grote steun om het archief-

onderzoek zo goed mogelijk te laten verlopen, binnen de geldende coronaregels. Zij hebben ook bereidwillig onze vragen beantwoord over de historische situatie van Apeldoorn en zijn Joodse gemeenschap in de oorlog. De kadaster-expertise van Herman de Koning en Hans Giesbertz was onmisbaar.

De onderzoeksmethodiek verlangde dat we systematisch onze eigen weg gingen in de archieven. Geruststellend daarom, dat er op hoofdlijnen geen verschil zat tussen de inzichten uit de informatie die Apeldoornse historici in tientallen jaren verzamelden over Joodse burgers en levensverhalen, en ons kortlopende opdrachtonderzoek naar onteigening en rechtsherstel.

Door de coronacrisis kon dit archiefonderzoek pas in september 2021 echt beginnen. Dat bleek een voordeel; meer dan een dozijn historici en archivariissen zijn ons met een soortgelijke opdracht van andere gemeenten voorgegaan. We bedanken hen voor hun bereidheid om eigen ervaringen met ons te delen, onder andere tijdens de Nijmeegse en Groningse online-workshops op 23 juni en 9 december 2021. Bijzondere dank zijn we verschuldigd aan Maarten Duijvendak, Herman de Koning, Hinke Piersma, Wouter Veraart en Maarten-Jan Vos. De verantwoordelijkheid voor de gekozen opzet en uitvoering ligt vanzelfsprekend volledig bij de auteurs.

Dankzij de inzichten van collega's en hun archief-technische adviezen konden wij weloverwogen keuzes maken. Zo kreeg de vergelijking als methode bij ons een centralere plaats dan in eerdere studies. Ook gaven we bewust een prominente plaats aan een reconstructie van de beleidsvorming en -uitvoering door de gemeente.

Dit onderzoek is uitgevoerd aan de Radboud Universiteit, in het Radboud Institute for Culture & History (RICH), door de denktank Advies & Actualiteit van de expertisegroep Politieke Geschiedenis. Onze dank geldt niet in de laatste plaats het vaste team van Susanne Geuze en Joyce Dekker, die de eindredactie en vormgeving van deze schriftelijke presentatie van de onderzoeksresultaten verzorgden. Een minder zichtbare, maar niet minder waardevolle bijdrage leverden Marina Kritikou en Annebel Spanjersberg, met een uitgebreide literatuurstudie naar Jodenvervolging en onteigeningen en de samenstelling van een database met personen en panden per gemeente.

Junior-onderzoekers Laura de Jong en Mirjam Vriend voerden voor dit project het leeuwendeel van het fascinerende, maar soms ook moeizame en monotone archiefonderzoek uit. Jelle Lammers, Felix Bosch, Doortje Swaters, Liza Werkman en Xia van Beuningen assisteerden hen daarbij, terwijl Annebel Spanjersberg ook de communicatie en organisatie van de serie onderzoeksprojecten voor verschillende gemeenten in de hand hield.

Alleen met zo'n goed functionerend team kon deze uitdagende opdracht in de beperkte tijd tot een goed einde worden gebracht. Bij een onderzoek dat uiteindelijk vooral schaduwzijden van menselijk handelen aan het licht brengt, krijgt zulk teamwork een extra dimensie.

Advies & Actualiteit slaat een brug tussen academische geschiedschrijving en maatschappelijke vraagstukken. Met andere woorden: tussen wetenschap en toegepast onderzoek. We bouwen en vertrouwen daarbij op de onderzoeks-ervaring van gepromoveerde stafleden, maar net zo goed op het talent en de inzet van jonge afgestudeerden.

Wim van Meurs

Pieter Slaman

Marieke Oprel

Het onderzoeksteam

Wim van Meurs, hoogleraar Politieke Geschiedenis aan de Radboud Universiteit, initiatiefnemer van denktank Advies & Actualiteit, projectleider ‘Lokaal besturen tussen bezetter en burger’ (Mondriaan Fonds, 2020-2023)

Marieke Oprel, universitair docent aan de Radboud Universiteit, coördinator en adviseur bij Advies & Actualiteit. In 2020 gepromoveerd aan de Vrije Universiteit Amsterdam op een studie over tot vijandelijke onderdanen verklaarde Duitsers, op basis van de archieven van het Nederlands Beheersinstituut, projectleider ‘Vermogensonteigening na de Tweede Wereldoorlog’ (Mondriaan Fonds, 2020-2023)

Pieter Slaman, universitair docent aan de Universiteit Leiden, onderzoekt onderwijs- en beleidsgeschiedenis. Auteur van *Staat van de student* over 200 jaar studiefinanciering en *In de regel vrij* over 100 jaar onderwijsbeleid

Laura de Jong, junior onderzoeker bij Advies & Actualiteit, afgestudeerd aan de masteropleiding Geschiedenis en Actualiteit, Radboud Universiteit (2019)

Annebel Spanjersberg, junior onderzoeker bij Advies & Actualiteit en docent voortgezet onderwijs, afgestudeerd aan de masteropleiding Geschiedenis en Actualiteit (2017) en de eerstegraads docentenopleiding, Radboud Universiteit (2020)

Mirjam Vriend, junior onderzoeker bij Advies & Actualiteit, afgestudeerd aan de masteropleidingen Politiek en Parlement, Radboud Universiteit (2020) en Geschiedenis van Politiek en Maatschappij, Universiteit Utrecht (2021)

Joyce Dekker, grafisch vormgever, Studio Joyce Dekker in Utrecht

Susanne Geuze, afgestudeerd aan de masteropleiding Politiek en Parlement, Radboud Universiteit (2014), werkt als zelfstandig tekstschrijver en redacteur

Noten

- ¹ Joods Monument, nr. 152943; Kadaster Apeldoorn, perceelnr. U 232, leggerartikel 22007; Verkaufsbücher, Laufnr. 3826.
- ² Kadaster Apeldoorn, perceelnrs. U 3365, U 3835, U 3836, leggerartikelen 27761, 29119, 29137, 29138; Verkaufsbücher, Laufnr. 3440; Joods Monument, nr. 32986.
- ³ Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, *Openstaande rekeningen: de gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 19401950* (Amsterdam: Boom, 2015); Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, 'De erfpachtkwestie in Amsterdam (1945-1960)' (Amsterdam: NIOD, 2014); Maili Blauw, 'Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht' (Utrecht, 2020); Robin te Slaa, 'Daar dit een immorele aanslag is': de houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 19401955 ([Voorburg]: De Nieuwe Haagsche, 2017); Hinke Piersma en Marleen van den Berg, 'Ontrechting en rechtsherstel. Het Rotterdamse gemeentebestuur inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955' (Amsterdam: NIOD, 2020).
- ⁴ Nele Beyens, *Overgangspolitiek. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2009); Peter Romijn, *Snel, streng en recht vaardig: politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 19451955* (Houten: De Haan, 1989); Marieke Oprel, *The Burden of Nationality. Dutch Citizenship Policies towards German Nationals in the Aftermath of the Second World War (19441967)* (Amsterdam: VU University Press, 2020).
- ⁵ Marnix Croes en Peter Tammes, 'Giflaten wij niet voortbestaan': een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 19401945 (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006).
- ⁶ Wouter Jan Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Deventer: Kluwer, 2005); Ido de Haan, 'Het einde van de naoorlogse geschiedenis', *Krisis*, nr. 2 (2008): 48-52.
- ⁷ Jacques Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 19401945* ('s-Gravenhage: Staatsdrukkerij, Martinus Nijhoff, 1965).
- ⁸ Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd: besturen tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam: Balans, 2006); Guus Meershoek, *Dienaren van het gezag: de Amsterdamse politie tijdens de bezetting* (Amsterdam: Van Gennep, 1999).

2. Opdracht en conclusies

In 2019 digitaliseerde het Nationaal Archief de **Verkaufsbücher**, de vastgoedboeken van de Duitse bezetter. In die boeken had het naziregime doorverkocht Joods vastgoed geregistreerd. De Verkaufsbücher geven dus een goed overzicht van wat er tijdens de Tweede Wereldoorlog gebeurde met Joods vastgoed. Wel bevatten ze alleen informatie over onteigende panden die *doorverkocht* waren. De informatie in de Verkaufsbücher werd bij de digitalisering gekoppeld aan kadastragegevens.

Op 27 mei 2020 berichtten onderzoeksjournalisten van het televisieprogramma Pointer (KRO-NCRV) over de 7.500 geregistreerde transacties van deze systematische onteigening van Joodse burgers en de rol van Nederlandse gemeenten.¹ De journalisten benaderden alle gemeenten die in de Verkaufsbücher genoemd worden met een verzoek om stellingname, waaronder Apeldoorn. In Apeldoorn hadden individuele nabestaanden al eerder verzocht om een onderzoek naar de onteigening van Joods vastgoed in de stad.

Elke registratie van een verkooptransactie vermeldt o.a. het adres van het verkochte pand of panden, de 'verkoper' en de koper (beiden met adres). Daarnaast wordt de beheerder genoemd, de notaris, de verkoopdatum en de koopprijs.

Twee hoofdvragen

Het gemeentebestuur heeft toen vastgesteld dat het geen goed beeld had van de rol die gemeente Apeldoorn destijds speelde bij de onteigening en het rechtsherstel van de Joodse Apeldoorners. Ook de archieven geven geen eenvoudig antwoord op zulke vragen. Gegevens uit de collecties van met name het Nationaal Archief in Den Haag, het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies in Amsterdam, het Apeldoornse archief CODA en het Gelders Archief moesten hiervoor met elkaar verbonden worden. De gemeenteraad en het college van burgemeester en wethouders (B en W) besloten dat vervolgstappen alleen betekenisvol zijn als we de historische feiten kennen. Daarop is een onderzoeksopdracht geformuleerd met twee hoofdvragen.²

Vraag 1: ontrechting

De eerste vraag gaat over de ontrechting van Joodse vastgoedeigenaren door de Duitse bezetter. We weten dat gemeenten in praktische zin meegewerkt hebben aan de onteigening – van transport en opslag van inboedels tot betrokkenheid bij de verhuur van leegstaande panden. Van een aantal steden is bekend dat de gemeente een of meerdere Joodse panden gekocht heeft, direct of via een tussenhandelaar. Heeft gemeente Apeldoorn gebruikgemaakt van de ontrechting van haar Joodse burgers door onteigend vastgoed te verwerven, wel wetend waarom deze panden tegen een vaak lage prijs te koop aangeboden werden?

Vraag 2: rechtsherstel

De tweede hoofdvraag gaat over het rechtsherstel na de bevrijding. We weten dat onteigende panden meestal zijn teruggegeven aan de rechtmatige eigenaar.

Van andere gemeenten is bekend dat ze naheffingen en boetes voor gemeentelijke belastingen op vastgoed of een erfpachtcanon vorderden voor de tijd tussen het moment van onteigening en het herstel van eigenaarschap, zonder enig respect voor het bijzondere slachtofferschap. Heeft ook gemeente Apeldoorn naheffingen en eventuele boetes opgelegd aan Joodse huiseigenaren of hun nabestaanden, met name voor straatbelasting?

Conclusies over de onteigeningen

1. Uitvoerig en systematisch archiefonderzoek heeft geen aanwijzingen opgeleverd dat gemeente Apeldoorn onteigend Joods vastgoed heeft gekocht, direct van de roofoinstellingen of via een tussenkoper. Gezien de volledigheid van de bestuurlijke archieven is het zeer onwaarschijnlijk dat zo'n aankoop in het onderzoek onopgemerkt is gebleven.
2. De gemeente heeft onder NSB-burgemeester Dirk Frans Pont in 1943-1944 wel onderhandeld met doorverkooporganisatie ANBO. Die onderhandeling ging over de koop van grond en gebouwen op het perceel van de synagoge. De Commissaris der Provincie verhinderde deze aankoop.
3. Ook heeft een NSB-wethouder in 1943 direct een kapitaal pand in Apeldoorn gekocht van de ANBO. Dit pand had een gedeporteerde Joodse eigenaar.
4. De gemeentediensten en politie assisteerden de bezetter in de eerste jaren van de oorlog bij de onteigening en ontruiming van Joodse panden. De gemeente voldeed daarmee aan de door de bezetter opgelegde verplichtingen. Deze assistentie werd duidelijk proactiever en omvangrijker vanaf het moment dat Apeldoorn begin 1943 met Pont een autoritaire NSB-burgemeester kreeg.
5. Burgemeester Pont gebruikte onteigende en ontruimde Joodse panden om partijvrienden en gelijkgezinden in de stad te bevoordelen en aan zich te binden.
6. Anti-Joodse maatregelen en deportaties begonnen in Apeldoorn door het vroege ontslag van de vooroorlogse burgemeester eerder dan in omliggende steden. Het Joodse leven in de stad eindigde al begin 1943, met de massale deportatie van alle overgebleven Joodse inwoners van Apeldoorn en patiënten en personeel van psychiatrische instelling Het Apeldoornsche Bosch.
7. Wat betreft de praktische problemen en kosten waarvoor de gemeente en haar diensten zich gesteld zagen door de ontrechting en deportatie van Joodse burgers, blijkt uit de akten voor de hele bezettingstijd geen empathie. Deze zakelijke toon is typisch voor de gebruikte bestuurlijke en administratieve bronnen.

Conclusies over het rechtsherstel

1. Een ruime steekproef voor Apeldoorn bevestigt het landelijke beeld dat rechtsherstel door teruggaaf van het onteigende vastgoed in vrijwel alle gevallen heeft plaatsgevonden. Slechts in een paar gevallen konden we voor rechtsherstel geen bevestiging vinden. Of er is om onbekende redenen geen rechtsherstel geweest.
2. Ook in de onderzochte gevallen duurde rechtsherstel na de bevrijding vaak nog jaren. Uit de bronnen blijkt dat wachten op terugkeer van de eigenaar, of op de ontvangst van een rechtsgeldig bewijs van zijn of haar overlijden, een belangrijke vertragende factor was. Hetzelfde geldt voor de vaak moeizame zoektocht naar nog levende erfgenamen.
3. Gemeente Apeldoorn deed op eigen initiatief niet of nauwelijks moeite om zicht te krijgen op het lot van zijn Joodse inwoners.
4. In één onderzocht geval trad gemeente Apeldoorn tijdens en na de bezetting op als huurder van een onteigend Joodse pand, met een oorlogskoper als verhuurder. Vanuit nuchtere bestuurlijke overwegen verzette de gemeente zich tot aan de rechtbank tegen de huuropzegging die voortvloeide uit het rechtsherstel. Joodse ontrechting was voor het raadhuis geen overweging.
5. Bij verzoeken aan gemeente Apeldoorn om uitzonderingen te maken bij de heffing van gemeentebelastingen ging het met name om oorlogsschade. Het bijzondere Joodse slachtofferschap was hierbij geen factor.
6. Gemeentebelastingen, en met name de weg- en rioolbelasting, werden tijdens de bezettingsjaren consequent geheven volgens regels die al voor de Duitse inval waren opgesteld.
7. Na de bevrijding heeft een aantal belastingplichtigen (waaronder ook Joodse) via de gebruikelijke procedure bezwaar aangetekend tegen de belastingaanslag en een verzoek tot vermindering of vrijstelling ingediend. Protesten in de publieke opinie en media tegen de belastingpraktijk in het algemeen hebben we niet gevonden.
8. NBI-beheerders gaven regelmatig openstaande belastingaanslagen door aan een volgende beheerder, of aan de eigenaar wiens rechten waren hersteld.
9. In de minnelijke schikkingen tussen oorlogskopers en onteigenden (of tussen de beheerders van hun vermogen) werden betaalde gemeentebelastingen vaak meegenomen in de boekhoudkundige eindafrekening. Dit was in lijn met het nationale principe van verdelende gerechtigheid bij het rechtsherstel en het nul en nietig verklaren van onteigening en doorverkoop.

10. Op basis van een reconstructie van informatiestromen is het niet aan-nemelijk dat gemeente Apeldoorn na de bevrijding actief aan de slag is gegaan om achterstallige belastingen over de oorlogsjaren te innen. Op dat moment was nog niet duidelijk wie deze aanslag zou moeten betalen. Het rechtsherstel was namelijk nog niet afgesloten.

Bovenstaande conclusies laten zien dat de vraag wie nu 'de gemeente' was, niet zo duidelijk is als op het eerste gezicht lijkt. We moeten onderscheid maken tussen hoe gekozen en benoemde bestuurders handelden in de eerste fase van de bezetting, en hoe zij handelden toen er een NSB-burgemeester was. Die NSB-burgemeester bestuurdde zonder gemeenteraad. En de wethouders en andere functionarissen waarmee hij samenwerkte, waren ook door de bezetter benoemd.

Het uitvoerende werk van bijvoorbeeld de gemeentepolitie of gemeente-diensten is een kwestie op zich. De vraag hoe zulke diensten hun werk deden, valt buiten ons onderzoek. Wel laat dit onderzoek zien dat de rol en speel-ruimte van de gemeente beperkt was. Zeker tijdens de oorlogsjaren, toen de bezetter maatregelen dicteerde. Het naoorlogse proces van rechtsherstel ver-liep grotendeels buiten gemeentebestuurders om.

Met onze 21^e-eeuwse blik op de Tweede Wereldoorlog vinden we het bijzon-dere slachtofferschap van de Joodse bevolking vanzelfsprekend. De conclusies van dit rapport, en ook de bredere vakliteratuur, laten zien dat Nederlandse bestuurders daar tijdens en vlak na de oorlog anders naar keken. Het besef dat Joodse burgers slachtoffers waren, leefde nauwelijks. Sterker nog: een van de leidende principes was juist dat niemand bevoordeeld of benadeeld mocht worden door het rechtsherstel.

In de praktijk betekende dat voor Joodse burgers nog meer indirect on-recht en benadeling. Eigenaren van panden die door de Wehrmacht waren gevorderd, kregen een kleine vergoeding via de gemeente. Voor Joden van wie het vastgoed onder beheer geplaatst was, ging deze vergoeding naar de roof-instellingen. En die betaalden mee aan de deportaties en kampen.

In een aantal gevallen was een Joods pand in de oorlog niet verkocht, maar verhuurd door de ANBO. Soms had de oorlogskoper het pand verhuurd. Pas als de oorspronkelijke eigenaar zijn pand terugkreeg, kon hij de huur opzeggen. Zijn eigenaarschap kreeg dus geen voorrang op de huurbescherming. Sommige nabestaanden emigreerden na de oorlog uit Nederland en Europa. Zij waren vaak niet in de positie om een claim in te dienen bij het NBI, of hadden daar geen interesse in. Zo bleven talrijke oorlogskopers in het bezit van Joods eigen-dom. De inboedels kwamen zelden of nooit terug, of ze nu waardevol of een-voudig waren. Dit zijn slechts een paar voorbeelden. Indirect onrecht kwam structureel voor.

Vergelijking met andere gemeenten

Net als voor de meeste kleine en middelgrote steden buiten de Randstad laten de Verkaufsbücher ook voor Apeldoorn geen afgeronde aankopen van Joods vastgoed zien, waarbij de gemeente eerste koper was. Net als voor Zutphen en Deventer leverde de zoektocht naar doorverkoop van 'verdachte' panden aan

de gemeente ook voor Apeldoorn slechts enkele dossiers op: een wethouder kocht privé een pand, de gemeente deed een poging tot aankoop die werd onderbroken en de gemeente huurde een Joods onteigend pand.

Het rechtsherstel verliep in Apeldoorn traag en bureaucratisch, net als op andere plekken in Nederland. De rol van de gemeente daarin was echter klein. Nationale regels en instanties bepaalden de toon. In Apeldoorn zien we hetzelfde gebeuren als in bijvoorbeeld Zutphen en Deventer: heffingen voor straatbelasting werden na de oorlog doorgegeven of verrekend in de procedures van beheer en rechtsherstel. Net als in andere steden gebeurde dit in Apeldoorn grotendeels buiten de gemeente om.

De houding van het gemeentebestuur en de ambtelijke diensten in Apeldoorn is vergelijkbaar met de aanpak op andere plekken in Nederland. Gemeentebestuur en -diensten ondersteunden niet proactief bij anti-Joodse maatregelen, maar er waren ook geen tekenen van weerzin of weerstand. Bij geen van de formeel correcte beslissingen en maatregelen tijdens en na de bezetting is een spoor van empathie te beluisteren. Net als elders markeerde de ambtstijd van de NSB-burgemeester duidelijk meer ijver in het opvolgen van de opdracht van de bezetter, ook met betrekking tot de Jodenvervolgung.

Vervolg

Met deze eindrapportage is het archiefonderzoek naar de twee hoofdvragen van de opdracht volgens ons afgerond. De resultaten zijn daarmee definitief. Het kleine restrisico dat andere archieven de resultaten in detail nog corrigeren of aanvullen, staat in geen verhouding tot de onderzoeksinspanning die daartoe nodig zou zijn.

Vervolgonderzoek

In de loop van 2022 zijn de onderzoeken met vergelijkbare vraagstellingen afgerond voor tientallen gemeenten in het hele land. Daarmee ontstaat een representatief beeld rondom onteigening en ontrechting, met patronen en uitzonderingen op lokaal niveau. De goede samenwerking tussen de uitvoerders van deze onderzoeken kan als basis dienen voor een afsluitende conferentie en/of enkele tijdschriftartikelen voor Nederlandse vakgenoten.

Uit dit project en andere gemeentelijke onderzoeksprojecten komen drie wetenschappelijke vervolgonderzoeken naar voren. Het eerste is een nationaal onderzoek naar de rol van makelaarskantoren in de processen van onteigening, ontrechting en rechtsherstel, op basis van nog beschikbare firmaarchieven. Het tweede is een systematisch onderzoek vanuit het perspectief van de provinciale overheid. Provincies kregen alle aankoopplannen van Joods vastgoed door gemeenten voorgelegd, of zo'n gemeente nou wel of geen NSB-burgemeester had. Het derde is een groot project om de cruciale archieven van het Nederlands Beheersinstituut (NBI) en de Raad voor het Rechtsherstel beter toegankelijk te maken en digitaal te ontsluiten.

Voor vervolgonderzoek om ons beeld van de Joodse geschiedenis onder het naziregime vollediger te maken, zijn verschillende richtingen denkbaar. De belangrijkste is de verdere reconstructie van levensverhalen. Dat kan door arbeidsintensief archiefonderzoek in collecties en met ingangen die tot nu toe minder gebruikt zijn. De nu al indrukwekkende verzameling van bijvoorbeeld het Joods Monument zou hiermee verrijkt kunnen worden.

Expositie

Onze aanbeveling wat betreft de publieke herinnering aan deze historische gebeurtenissen richt zich niet alleen aan Apeldoorn, maar aan alle betrokken gemeenten samen. Vervolgonderzoek levert ongetwijfeld nieuwe, waardevolle inzichten op voor steden en regio's. De tientallen vergelijkbare onderzoeksprojecten van dit moment bieden de eenmalige kans om een digitale of rondtrekkende expositie in te richten. Zo'n expositie zou het meest sprekende materiaal uit verschillende projecten en gemeenten bijeenbrengen. Inzichten uit genoemde conferentie kunnen een leidraad vormen voor het verhaal van deze expositie.

Serie rapporten

Tegelijkertijd met dit onderzoek in gemeente Apeldoorn voert het onderzoeksteam van Advies & Actualiteit van de Radboud Universiteit een tiental vergelijkbare projecten uit. Die onderzoeken zijn voor een twintigtal gemeenten in Gelderland, Overijssel en Noord-Holland. In al deze projecten hanteren we dezelfde methodiek³.

De hoofdstukken Inleiding en Verantwoording (hoofdstuk 1 en 3) van de eindrapportages zijn daarom grotendeels gelijklopend. Dat geldt vooral voor de uiteenzetting van de methodiek met de archiefbronnen, de nationale juridisch-institutionele kaders van ontrecting en rechtsherstel en de vergelijking met andere steden en onderzoeksprojecten.

Noten

¹ KRO-NCRV, Pointer, <https://pointer.kro-ncrv.nl/vastgoedboeken-van-de-duitse-bezetter>.

² Gemeente Apeldoorn, 'Openbare Notulen van de vergadering van Burgemeester en Wethouders gemeente Apeldoorn d.d. 20 april 2021', <https://www.apeldoorn.nl/ter/Besluiten-collegevergadering-2021-week-16-19-april-23-april>.

³ Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, <https://www.ru.nl/rich/rich-society/advies-actualiteit-onderzoek-opdracht/vm/onteigening-van-joods-vastgoed-in-wo2-en/>

3. Verantwoording

De gemeente heeft deze onderzoeksopdracht gegund aan universitaire onderzoekers. Daarmee verwacht zij een wetenschappelijke bekrachtiging van het omvangrijke bestaande onderzoek over dit thema. Dat begint met een door-dachte verantwoording van de onderzoeksmethoden, begrippen en concepten die we gebruiken. De bronnen die we kiezen, moeten relevant en doelmatig zijn. Elke soort bronnen kent beperkingen. Aan de hand van eigen vooronderzoek en dat van anderen hebben we bepaald welk type bronnen we gebruiken – en welke bronnen juist niet.

Woordkeuze

Nog voordat in de zomer van 1942 de deportatie van de Joodse bevolking van Nederland begon, was de uitsluiting van Joodse burgers uit het economische leven een centrale doelstelling van het naziregime. Joodse bedrijven werden gesloten of aan Arische gegadigden verkocht. Vastgoed, hypotheek en huurinkomsten van Joodse Nederlanders werden in beheer genomen. De inkomsten die deze transacties opleverden, waren voor de bezetter uiteindelijk bijzaak, al werden het geroofde geld en bezit ingezet om de kosten van de deportatietransporten en de bouw en het onderhoud van kampen als Westerbork te dekken.

Roof of ontrecting

Het begrip ‘roof’ (of formeler, ‘ontvreemding’) werd na de bevrijding gekozen om dit criminele handelen van de Duitse instanties te benoemen. De term ‘roof’ laat de morele veroordeling van het handelen van de bezettingsmacht treffend zien.

Toch schiet het woord voor de doelstellingen van dit onderzoek tekort. We moeten ons namelijk verdiepen in de instituties en rechtsregels die werden ingericht om deze roof uit te voeren. Bovendien was de toe-eigening van bezit voor eigen gewin niet het hoofddoel.

Het begrip ‘ontrecting’ treft wél precies deze doelstelling. Namelijk: burgers hun (economische) rechten ontnemen en uit de maatschappij verwijderen. In dit rapport hanteren we daarom het begrip ‘ontrecting’ als het om de slachtoffers gaat. Gezien de moord op zes miljoen Joden door het naziregime schiet ook die term tekort. Maar in elk geval past de term ‘ontrecting’ bij de vragen over bestuurlijke procedures en keuzes waar dit onderzoek over gaat.¹

Vervreemding of onteigening

Voor het vastgoed zelf ontbreken de juiste woorden. Juridische termen zijn immers niet bedoeld om het handelen van een misdadige overheid in woorden te vatten. De neutrale term ‘vervreemding’ zegt juridisch niet meer dan de overdracht van eigendomsrechten, bijvoorbeeld door verkoop of schenking.

‘Onteigening’ (of ‘gedwongen verkoop’) betekent dat een overheid vanuit een algemeen belang – en terughoudend – een burger dwingt om zijn eigendom aan de staat over te dragen tegen een passende compensatie. Elke democratie kent zulke procedures. Bijvoorbeeld voor de uitbouw van infrastructuur en stadsvernieuwing, of bij een noodsituatie zoals na de bombardementen op Rotterdam en Nijmegen.²

Van zo’n onteigening was tijdens de bezetting geen sprake. Ontrechting van de burger was immers het doel. Ook was geen sprake van proportionele en gerechte compensatie. Streng genomen werd de zeggenschap over een pand onteigend, maar het stond de beheerder vrij om dat pand te verkopen. Na deportatie van de ontrechten bleef de verkoopsom bij een roofofbank. Het slachtoffer kreeg geen financiële compensatie voor zijn eigendomsverlies, maar alleen een maandelijks toelage uit zijn claim op de Niederländische Grundstücksverwaltung (NGV), om in een minimaal levensonderhoud te voorzien.

Andere juridische begrippen

Ook het gebruik van andere juridische begrippen krijgt in deze context een cynische ondertoon. Een ‘beheerder’ (Verwalter) of ‘bewindvoerder’ (Treuhänder) over het eigendom van een burger zou immers altijd naar eer en geweten de belangen van deze burger moeten dienen. In zekere zin werden Joodse eigenaren inderdaad onder curatele geplaatst. Het stond de beheerder echter vrij om het vastgoedbezit te verkopen naar eigen goeddunken. Dat werd zelfs van hem verwacht.

Ook termen als ‘vordering’ of ‘confiscatie’ gaan over de eigendomsrechten van staatsburgers. Maar ze veronderstellen altijd een overheid die alleen inbreuk maakt op deze rechten vanwege een zwaarwegend algemeen belang.

Toch kunnen we er niet omheen om deze termen te gebruiken om aan te tonen welke juridische constructies de bezetter gebruikte. Zonder deze kennis is namelijk ook het proces van rechtsherstel – met deels dezelfde termen als ‘beheer’ – niet goed te begrijpen. Daarbij kunnen de intenties van ontrechting (en uiteindelijke deportatie) door een onrecht-staat niet genoeg benadrukt worden. Met deze belangrijke kwalificatie hanteren we zo veel mogelijk het begrippenpaar ‘ontrechting’ en ‘onteigening’.

Rechtsregels en morele normen

De spanning tussen morele oordelen en juridisch-institutionele kaders keert in dit onderzoek steeds terug. Voor de oorlog en tijdens haar ballingschap in Londen had de Nederlandse regering met deze spagaat te maken. Ze gaf haar ambtenarenapparaat de opdracht om het bestuur voort te zetten tijdens een (eventuele) bezetting – in het belang van de Nederlandse bevolking en zoals het oorlogsrecht dat voorzag. Tegelijk deed ze er met de geallieerden alles aan om Nederland te bevrijden en steun te bieden aan het verzet. Zo vormden de **Verordnungen** van de bezetter geldend recht, hoewel de bezetting illegaal was en de Verordnungen burgers onrecht aandeden.

De NGV (ofwel: Nederlandse Administratie van Onroerende Goederen) was de centrale instantie die het Joodse eigendom vanaf 1941 eerst registreerde en vervolgens liet doorverkopen.

Verordnungen waren besluiten van de Duitse Rijkscommissaris. Ze werden per jaar door-genummerd; bijvoorbeeld Verordnungsnummer 154/1941 voor de registratie van vastgoed.

Ook bij het naoorlogse rechtsherstel konden de onteigeningen wel ‘nul en nietig’ verklaard worden, maar Nederlandse instanties konden deels niet anders dan de Duitse regels als uitgangspunt nemen bij het reconstrueren en ongedaan maken van alle gevolgen.

In veel gevallen waren de oorlogskopers van het vastgoed op de hoogte van het feit dat ze onteigende Joodse panden kochten – of ze hadden daarvan op de hoogte kunnen zijn. Desondanks werd hun eigendomsclaim na de oorlog door de uitvoerders van het rechtsherstel niet om die reden in twijfel getrokken. Het principe van de bescherming van privébezit kreeg prioriteit. Zonder bewijs van het tegendeel werd in de praktijk aangenomen dat oorlogskopers te goeder trouw hadden gehandeld.

Om zo snel mogelijk een normalisering van het economisch verkeer te bereiken, koos de Nederlandse staat na de oorlog voor een ‘verdelende’ in plaats van een ‘herstellende’ gerechtigheid. Het rechtsherstel mocht de oorlogskopers niet benadelen en de oorspronkelijke eigenaren niet bevoordelen. Zo moest men bepalen wat er gebeurd zou zijn als het vastgoed niet onteigend was geworden, met alle bijbehorende praktische haken en ogen en onrechtvaardigheden. Door dit uitgangspunt deelden twee eigenaren eigenlijk hetzelfde bezit. Van hen werd verwacht dat ze samen tot een redelijke en acceptabele oplossing zouden komen. Dat leidde tot langlopende conflicten over renovatiekosten, huurderwing, belastingnaheffingen en dergelijke, en uitgebreide verrekningen daarvan. De Joodse ontrechten moesten hun herstellende eigendomsrechten feitelijk met anderen delen. Bij de onderhandelingen hadden zij vaak de zwakkere positie.³

Gebruikte archieven

In ons eigen werk en in de rapporten van anderen worden wel twintig verschillende typen archieven gebruikt. Toch biedt geen daarvan een volledig en definitief antwoord. Daar komt nog bij dat sommige archieven – of delen daarvan – tijdens de oorlog verloren zijn gegaan, met opzet vernietigd, of na de oorlog gereorganiseerd of opgeschoond.

We hebben geprobeerd om de betrouwbaarheid van onze antwoorden te verhogen door een combinatie van drie verschillende typen archieven.

We onderscheiden hier als hoofdcategoryën politiek-bestuurlijke archieven, administratieve en justitiële archieven, en particuliere archieven en media.

De inventarisatie van Joodse inwoners en vastgoed vormden de basis van dit onderzoek. We zijn daarbij enorm geholpen door vaak jarenlang gedetailleerd speurwerk van lokale Joodse organisaties, historische verenigingen en initiatieven voor het leggen van **Stolpersteine**. Zij zetten zich nog steeds in om de talloze Joodse slachtoffers hun gezicht en verhaal terug te geven. Zulke lokale initiatieven dragen bij aan het nationale overzicht van het **Joods Monument** en omgekeerd.

Zogenaamde ‘struikelstenen’ in het trottoir voor het laatste woonhuis van gedeporteerde Joden, sinds 1992 in heel Europa geplaatst..

Een online monument voor alle slachtoffers van de Jodenvervolgung, met beeldmateriaal en levensverhalen.

Deze inventarisaties zijn zo volledig mogelijk. Vanzelfsprekend gaan ze over de Joodse inwoners, maar ze vermelden – voor zover bekend – ook woonadressen, vaak het laatste adres voor deportatie. Vaak is dat een huurwoning, of het adres waar iemand als vluchteling onderdak heeft gevonden. In een kleiner deel van de gevallen gaat het om wooneigendom. Het percentage woningeigenaren varieert sterk per stad, afhankelijk van bijvoorbeeld de verhouding tussen gevestigde Joodse inwoners en nieuwkomers – zoals vluchtelingen uit het Derde Rijk. Bovendien was het in die tijd niet ongebruikelijk om eigenaar te zijn van een of meerdere (verhuurde) panden en zelf een huurwoning te betrekken.

Archieven van politiek en bestuur

De reconstructie van beleidskeuzes en besluiten door de gemeente vormt een belangrijk onderdeel van ons onderzoek – belangrijker dan in de meeste rapporten die andere onderzoeksteams maakten voor gemeenten. We deden systematisch onderzoek in de notulen, besluitenlijsten, jaarverslagen en correspondentie van de **gemeenteraad** en het college van B en W. De kwaliteit van deze bestuurlijke verslaglegging varieert voor de oorlogsjaren sterk van stad tot stad. De komst van een NSB-burgemeester had hier ook vaak grote invloed. Niet zelden zijn delen van deze archieven aan het einde van de bezettingstijd met opzet vernietigd. Ook soortgelijke archieven van de Commissaris der Provincie zijn relevant, vooral omdat die vastgoedaankopen door gemeenten moest goedkeuren.

In de zomer van 1941 werden de gemeenteraden en de Provinciale Staten door de bezetter ontbonden. De volledige bestuurlijke macht kwam in handen van de burgemeesters en de Commissarissen der Provincie.

Administratieve archieven

In dit onderzoek maken we gebruik van drie soorten administratieve archiefbronnen: de administratie van de bezetter, die van reguliere Nederlandse overheidsinstellingen (met name op gemeenteniveau) en de archieven van bijzondere instellingen voor het rechtsherstel.

Nederlandse instanties die systematisch informatie verzamelden, zijn bijvoorbeeld het kadaster en de uitvoerende diensten van gemeenten. Deze laatste bestanden bestaan vaak niet meer, bijvoorbeeld doordat archieven tientallen jaren later zijn opgeschoond. Waar ze nog wel bestaan, zijn ze voor dit onderzoek uit tijdsoverwegingen niet systematisch doorzocht. Ondanks digitale toegangen blijft het kadaster een bron die veel expertise en tijd vergt, onder andere door de herindeling en omnummering van de grondstukken. Waar verdieping noodzakelijk was, zijn deze archieven doelgericht geraadpleegd.

De administraties van de NGV en de **ANBO** zijn in delen ondergebracht bij het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust-, en Genocidestudies in Amsterdam. Delen van de omvangrijke registratie van onteigend vastgoed zijn echter ook op andere plaatsen teruggevonden, zoals het Kadastermuseum in Arnhem.⁴ Het bekendste onderdeel van de NGV-administratie zijn de 18 Verkaufsbücher (waarvan er één verloren is gegaan). Daarin werden in de bezettingsjaren ruim 7.500 verkooptransacties van onteigend Joods vastgoed geregistreerd.⁵

De Algemeen Nederlandse Beheer van Onroerende Goederen werd opgericht om huisbezit van Joden na hun deportatie te verkopen voor de NGV.

Waar het de gedwongen verkoop van landbouwgrond door Joodse eigenaren (Verordening 102/1941) betreft, zijn de archieven van het Bureau voor de Goedkeuring en Pachtbureaus/Grondkamers relevant. Die instanties hielden daarop toezicht.⁶

Een centrale rol in dit onderzoek speelt de administratie van de **Raad voor het Rechtsherstel**, zoals die na de oorlog is opgebouwd. Uitvoerende dienst van deze Raad was het Nederlands Beheersinstituut (NBI); met name dit archief is voor ons onderzoek relevant. Het is van de meest omvangrijke collecties in het Nationaal Archief, maar is lang vergeten en verwaarloosd. Tijdens het proces van rechtsherstel zijn stukken uit de NGV- en ANBO-administraties tamelijk ongeorganiseerd overgeheveld naar het NBI. Ze dienden als bewijsstukken voor de dossiers op naam van beheerders, collaborateurs en ook ontrenten.

Rechtbankdossiers

Ook rechtbankdossiers spelen een rol in dit onderzoek. Zowel in de onteigeningsvraag als bij de rechtsherstelvraag, maar beide op een heel verschillende manier. Veel NSB-burgemeesters – en andere functionarissen zoals wethouders, gemeentesecretarissen en politiecommissarissen – moesten na de bevrijding verantwoording afleggen voor een tribunaal van de zogenaamde ‘bijzondere rechtspleging’.⁷ Deze **CABR**-dossiers vormen de archivale neerslag van deze processen en vonnissen.

CABR-dossiers kunnen op persoonsnaam worden opgevraagd. Maar de Raad voor het Rechtsherstel (afdeling Rechtspraak) heeft een registersysteem nagelaten met alle zaken van met name Joodse ontrenten die niet door een minnelijke schikking opgelost konden worden. In deze registers zitten ook zaken van NSB'ers en zogenaamde ‘vijandige onderdanen’.

Deze registers omvatten 30.000 kaartjes. Slechts een klein deel hiervan gaat over Joods onroerend goed, en slechts een fractie daarvan gaat over huis- en grondbezit in de steden die wij onderzocht hebben. We hebben bijna de helft van deze registerkaartjes doorgenomen. Dit arbeidsintensieve werk loonde toch de moeite.⁸

Particuliere archieven

We maakten gebruik van overgeleverde archieven van de lokale Joodse gemeenten om dossiers over de eigendomsgeschiedenis van synagogen, begraafplaatsen en andere Joodse inrichtingen uit te diepen. Deze archieven voor de bezettingsjaren systematisch bestuderen zou vanuit de opdrachtvragen geen verstandige keuze geweest zijn.

De meest relevante particuliere archieven voor dit onderzoek zouden de archieven van de betrokken notarissen en makelaars zijn. De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat we geen verzoek hebben gedaan om inzage bij deze – deels nog bestaande – kantoren. In de archieven van gemeenten en burgemeesters werd sowieso al de ene zijde van correspondentie en onderhandelingen met

De in augustus 1945 opgerichte Raad voor het Rechtsherstel was de coördinerende instantie voor het ongedaan maken van de ontrenting van personen en instellingen en het herstel van rechtsverhoudingen.

Het NBI was van 1945 tot 1967 belast met het opsporen, beheren en eventueel liquideren van vijandelijke vermogens en de vermogens van landverraders, maar ook van gedepoteerde of ondergedoken Joden. Het NBI kenden talrijke regionale vertegenwoordigingen en zelfs een aantal kantoren wereldwijd.

Het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging in het Nationaal Archief bevat de processtukken van deze zuiveringstribunalen op regionaal niveau.

deze kantoren zichtbaar, die zeker goed verdienden aan de onteigeningen, de (door)verkoop en het beheer van de panden.⁹ Ook in de rapporten voor andere gemeenten keert deze potentieel belangrijke bron niet terug.

Als tientallen historici en archivariissen hun kennis en inventiviteit tegelijk op één onderwerp richten, is het onvermijdelijk dat nieuwe archiefbronnen aan het licht komen. Zo ook in dit geval. In het Kadastermuseum in Arnhem werden onlangs (resten van) de NGV-administratie ontdekt. De archieven van arrondissementsrechtsbanken blijken nuttige informatie te bewaren uit de tijd van de zuiveringscommissies. Ook notarissen hadden openheid van zaken moeten geven over transacties op basis van Duitse Verordnungen.¹⁰ Soms helpt het toeval een handje: op Openbaarheidsdag 2022 (1 januari) werden uit de archieven van de gemeentepolitie voor sommige steden administratieve lijsten van Joods bezit vrijgegeven.

Media en interviews

Twee andere bronnen hebben vooral een attenderende functie gehad in dit onderzoek. Lokale kranten uit de oorlog zijn vrijwel allemaal **gedigitaliseerd**. Maar ze zijn door de censuur van beperkte waarde. Krantenberichten uit de eerste naoorlogse jaren bevatten verhalen over Duitse onteigeningen en het lopende rechtsherstel. Deze bronnen zijn veel waardevoller. Helaas zijn deze kranten meestal (nog) niet gedigitaliseerd, waardoor het systematisch controleren op de relevante zoekbegrippen en de straatnamen uit de Verkaufsbücher voor een aantal gemeenten te bewerkelijk bleek.

Vooraf in de nationale online krantenbank Delpher.

In enkele gevallen hebben we eigen interviews met nabestaanden gevoerd. Deze gesprekken leverden interessante familieverhalen en soms enige documentatie op. Daarnaast maakten we incidenteel gebruik van oudere gepubliceerde interviews met ooggetuigen, al hebben we hier niet systematisch naar gezocht. De informatie uit kranten en interviews is vervolgens nagetrokken in de hoofdcategorieën archiefbronnen.

Onze methode

In dit onderzoek wilden we betrouwbare antwoorden formuleren op de twee hoofdvragen: heeft de gemeente panden aangekocht van Joodse eigenaren, en zijn naheffingen van gemeentebelastingen opgelegd in het proces van rechtsherstel?

Daarnaast leverden systematische zoektochten in de archiefcollecties een impressie op van hoe de gemeente Joodse burgers bejegende, tijdens de bezetting en na de bevrijding. Zijn er aanwijzingen dat de gemeente naar vermogen probeerde om de impact van anti-Joodse maatregelen te vertragen of te beperken? Of is de indruk eerder dat men hoopte, door mee te werken aan deze anti-Joodse maatregelen, een zekere welwillendheid te bereiken van de bezetter tegenover andere burgers? Besteedde de gemeente na de bevrijding speciale aandacht aan Joodse slachtoffers en nabestaanden, bijvoorbeeld door belastingen of boetes kwijt te schelden?

Vergeet niet dat de neerslag van bestuurlijke besluiten of ambtelijk handelen in de bijbehorende archieven altijd zakelijk-formeel of kil overkomt. Het contrast met de tragiek van de Joodse levensverhalen is dan enorm. Deze formele akten zeggen maar weinig over de 'bejegening' van de Joodse slachtoffers. Een gemeentefunctionaris die via een louche deal een Joods pand in handen kreeg, zal dat in de akten niet breed hebben uitgemeten. Omgekeerd: een ambtenaar die zich tijdens de bezetting inzette voor Joodse burgers, zal dat ook niet hebben opgeschreven. Daarom zijn we terughoudend geweest om algemene conclusies te trekken over 'het gemeentebestuur' of 'de gemeentelijke diensten', op basis van enkele impressies uit deze archieven.

Onteigeningsvraag

Op het eerste gezicht lijken de Verkaufsbücher een duidelijk antwoord te geven op de onteigeningsvraag. Daarin staan immers alle onteigende Joodse panden die door de bezetter waren doorverkocht – kleine administratieve slordigheden en het ontbrekende eerste register daargelaten.

Daaruit blijkt dat gemeente Amsterdam een flink aantal panden direct van de ANBO kocht. Amsterdam was echter de grote uitzondering. De andere gemeenten die in de Verkaufsbücher als koper te boek staan, kochten slechts één of enkele van tientallen of honderden doorverkochte panden. De onderzoeksrapporten van andere gemeenten laten bovendien zien dat aankoop door de gemeente via een tussenhandelaar ook naar verhouding zelden voorkwam.

Drie stappen

Daarom kozen we voor een alternatieve aanpak. Door vanuit verschillende bronnencollecties dezelfde hoofdvraag te benaderen, ontstaat een betrouwbaarder beeld. Onze aanpak bestond uit drie stappen, die elkaar aanvullen en controleren:

1. De reconstructie van politieke besluitvorming over de eventuele aankoop van onteigende panden. De belangrijkste bronnen zijn hier de archieven van gemeente- en provinciebestuur.
2. Een steekproefsgewijs onderzoek van de Verkaufsbücher op basis van enkele geïnformeerde aannames, met het kadaster en de NBI-archieven.
3. Onderzoek naar berichtgeving over oorlogsaankopen en teruggaafproblemen in lokale kranten na de oorlog.

Zowel voor, tijdens als na de bezettingsjaren vereiste de aankoop van vastgoed een besluit van de gemeenteraad – of ten minste van het college van B en W, toen de bezetter de gemeenteraden ontbonden had. De formele werkwijze van nationale en decentrale overheden in dit vraagstuk is voor dit onderzoek een voordeel. De eerste stap was dus om naar verwijzingen over koop(onderhandelingen) te zoeken in de notulen en besluiten van raad en college en in jaarverslagen van de oorlogsjaren. Een soortgelijke zoektocht deden we in dezelfde omvangrijke bronnen voor de eerste vijf jaar na de bevrijding, omdat ook teruggaaf op de agenda kan hebben gestaan. Uit onderzoeksrapporten

voor andere steden is bekend dat het gemeentebestuur de toestemming van de Commissaris der Provincie nodig had voor zulke aankopen. Daarom hebben we ook het correspondentiearchief van de Commissaris bestudeerd.

Als tweede stap namen we een steekproef uit de Verkaufsbücher. Daarbij keken we vooral naar ‘verdachte’ panden: transacties met professionele tussenhandelaren, aankopen met een hoge kostprijs en notariële afhandeling uit de ambtstijd van een NSB-burgemeester. Uitgangspunt is de aanname dat de gemeente hechtte aan een formele verwerving van vastgoedeigendom. De kans is dus groot dat panden die een gemeente heeft aangekocht, voorkomen in de Verkaufsbücher.

Buiten Amsterdam zijn echter maar een paar gevallen bekend waarbij de gemeente zelf in de Verkaufsbücher voorkomt als eerste koper.¹¹ Particuliere geïnteresseerden schakelden vaker een tussenkoper in, om te verhullen dat men profiteerde van het lot van Joodse medeburgers. Het is aannemelijk dat ook gemeenten deze oplossing kozen. In principe kan elke eerste koper zo’n tussenhandelaar zijn geweest. Ons onderzoek beschouwde makelaars, notarissen en iedereen wiens naam bij meer dan één transactie in de Verkaufsbücher als koper vermeld werd als mogelijke professionele tussenhandelaar.

De resultaten voor andere steden laten zien dat gemeenten twee motieven hadden voor de aankoop van Joods vastgoed. Als het om stadsvernieuwing ging, vond de aankoop relatief vroeg plaats. Zo’n aankoop gebeurde vaker zonder tussenhandelaar en werd ook besproken in de bestuurlijke notulen.

Juist bij gewraakte aankopen (of pogingen daartoe) waar het om luxueuze woonruimte voor een NSB-burgemeester en andere gemeentefunctionarissen ging, werden verschillende methoden toegepast om de koop te verheimelijken. Tussenhandelaren werden ingeschakeld of niet de gemeente, maar de burgemeester of functionaris zelf trad als koper op. Zulke kopen bleven ook vaker buiten de bestuurlijke akten. We namen daarom aan dat dit ging om panden met een bovengemiddelde prijs. De eigendomsgeschiedenis van deze zo gefilterde verkooptransacties – bovengemiddelde prijs, NSB-periode en/of professionele tussenhandelaar – hebben we in kadaster en het NBI-archief gereconstrueerd tot het einde van de bezetting.

In bijna elke stad werd de burgemeester op enig moment tijdens de bezetting vervangen door een NSB’er. Hetzelfde gold voor de Commissaris der Provincie. Deze functionarissen moesten zich na de oorlog in een zuiveringsproces verantwoorden. Het is goed denkbaar dat twijfelachtige vastgoedaankopen daarbij aan de orde kwamen. Voor een beperkt aantal personen per stad – met name burgemeester en wethouders – hebben we daarom ook de procesdossiers uit het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) onderzocht.

We gingen op zoek naar uitzonderingen en handelingen die ook tijdens en vlak na de oorlog door velen als onoorbaar werden beschouwd. Daarom namen we als derde stap de pers mee in het onderzoek. In de tijd van naoorlogse zuiverin-

gen lag het handelen van gemeenten en (NSB-)burgemeesters tijdens de bezetting onder het vergrootglas. Daarom namen we de krant door op verwijzingen naar onteigend Joods vastgoed en de opstelling van de gemeente daarin. We keken ook naar berichtgeving over aankoop, geplande transacties of huurcontracten als vormen van collaboratie en winstbejag.

In gemeente Apeldoorn zijn honderden panden onteigend en meer dan honderd daarvan doorverkocht. Ondanks ons zorgvuldige onderzoek is het mogelijk dat we een aankoop of kooponderhandelingen van de gemeente hebben gemist. Door niet op één ingang te vertrouwen, maar verschillende benaderingen en archiefcollecties in te zetten, verkleinden we dat risico.

Rechtsherstelvraag

Tijdens de bezettingsjaren stuurde elke gemeente in Nederland huiseigenaren aanslagen voor diverse gemeentebelastingen – net als in de jaren daarvoor. De belangrijkste daarvan, waarop wij ons concentreerden, was de zogenaamde straat- of weg(en)belasting. Hetzelfde gold voor de zogenaamde erfpachtcanon, hoewel die in sommige gemeenten gebruikelijk was en in andere niet of nauwelijks voorkwam.¹²

In het laatste oorlogsjaar namen de belastingsschulden toe, doordat veel oorlogskopers, vaak NSB'ers of Duitsers, de stad verlieten. Ook verliepen de administratie en het bestuur steeds minder geordend. In de meeste gevallen werd deze belasting bij teruggave van het eigendom meegenomen in de eindafrekening tussen de oorspronkelijke eigenaar (of zijn nabestaanden) en de oorlogskoper.

Van naheffingen en boetes was vooral sprake als het onteigende pand niet was verkocht, maar in handen was gebleven van de ANBO of een andere beheerder. Dat gebeurde terwijl zo'n gemeente wist dat de geadresseerde van deze naheffingsaanslag ondergedoken gezeten had of gedeporteerd was naar een concentratiekamp.

Drie stappen

Omdat dit gaat over patronen in de (in)formele bestuurspraktijk – en niet om uitzonderlijke bestuurlijke besluiten zoals bij de aankoop van panden – was onze aanpak anders opgebouwd. De reconstructie van politieke besluitvorming was daarom pas de tweede stap, na een steekproef.

Ook het onderzoek naar rechtsherstel gebeurde in drie stappen, met verschillende bronnen:

1. Een steekproef gericht op bepaalde categorieën onteigende panden, van eerder gevorderde panden tot leegstaande huizen. Basis voor de steekproef zijn de Verkaufsbücher, aangevuld met recente inventarisaties van Joodse personen en adressen in de stad.
2. De reconstructie van besluitvorming rondom gemeentelijke heffingen in notulen, jaarberichten en besluitenlijsten van de gemeenteraad. Voor de naoorlogse periode zochten we naar besluiten om naheffingen of boetes

op te leggen bij rechtsherstel, of deze heffingen juist kwijt te schelden voor bepaalde groepen burgers.

3. Onderzoek naar dossiers van de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. In veel van deze procedures ging het (ook) om naheffingen. Daardoor was de gemeente eventueel partij in deze uiteenzettingen.

We namen een steekproef van de transacties in de Verkaufsbücher. Via de naam van de ontrechte Joodse eigenaar in de NBI-dossiers reconstrueerden we of bij deze panden sprake is geweest van gemeentelijke belastingen bij het rechtsherstel.

Deze methode functioneerde slechts in een deel van de gevallen. Soms was het NBI-dossier niet vindbaar. Soms had de eigenaar of zijn nabestaanden geen verzoek om rechtsherstel ingediend. Niet zelden bevatte het dossier ook niet de gezochte informatie, omdat de zaak voor het NBI afgehandeld was met het akkoord tussen eigenaar en oorlogskoper. De exacte inhoud van het akkoord is lang niet altijd vastgelegd.

De aanname was dat de gemeente na de bevrijding consequent wel of geen openstaande belastingaanslagen over de (laatste) oorlogsjaren inde. Een aantal onteigende panden die niet als verkocht in de Verkaufsbücher opgenomen zijn, hebben we op dezelfde manier onderzocht. In beide gevallen was het geen aselechte steekproef, maar zochten we factoren die van invloed konden zijn geweest op het al dan niet doorzetten van belastingnaheffing:

- Panden die door oorlogsschade, achterstallig onderhoud of om andere redenen leeg bleven staan.
- Panden die niet verkocht, maar wel verhuurd werden door de beheerder.

We doorzochten de adreslijst totdat we voor elk van deze twee categorieën enkele gevallen vonden.

Als tweede stap bestudeerden we de verslagen van de gemeenteraad en het college van B en W van de eerste jaren na de bevrijding. Begrotingen van de gemeente lieten zien welke vastgoedgerelateerde belastingen in de gemeente geheven werden in die tijd. Gebruikelijk waren zogenaamde straat- of weg(en) belasting, soms apart rioolbelasting en een verzekeringspremie voor brand en **molest**.

De aanname was dat deze verslagen informatie bevatten over de praktijk van de belastingheffing en eventueel besluiten om die wel of niet door te zetten. Voorwaarde is dan wel dat deze naheffingen politiek of publiek omstreden waren. Een factor van onzekerheid bij deze aanpak was dat het opleggen van heffingen volgens de geldende regels geen weerslag hoefde te vinden in de notulen van de raad. Er werd immers geen politiek besluit genomen. Omgekeerd kan men in de praktijk zijn afgeweken van de regels.

Schade ontstaan door moedwil van derden, in dit geval: oorlogshandelingen.

Naast NBI-dossiers bevat het Nationaal Archief nog een relevante bron. In gevallen waarin geen minnelijke schikking tot stand kwam tussen onteigende en oorlogskoper, werd de kwestie voorgelegd aan de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. Deze conflicten gingen (ook) om openstaande

belastingaanslagen of boetes. Een steekproef uit deze dossiers maakte duidelijk hoe de gemeente handelde en argumenteerde als ze met zulke klachten en eisen van Joodse ontrechten geconfronteerd werd.¹³ Voor provinciesteden waarin slechts ongeveer 1 procent van de Nederlandse bevolking woonde, was de trefkans in deze dossiers niet hoog. Wel waren de resultaten mogelijk betekenisvol voor de houding van de gemeente.

Uitvoerende archieven van de gemeentelijke diensten van destijds en de belastinginning zouden kunnen dienen als aanvullende bron en vervolgstap, met aanslagen per huiseigenaar. Deze stap is bewerkelijk en geeft in het beste geval de gemeentelijke kant weer van de NBI-archieven, inclusief eventuele correspondentie over naheffingen bij rechtsherstel. Deze administraties zijn omvangrijk, niet gericht op onze vraag of door opschoning van archieven niet meer beschikbaar.

Deze methode met drie stappen en verschillende bronnen garandeert betrouwbare resultaten. Toch kan het gebeuren dat we een uitzondering hebben gemist. Bijvoorbeeld omdat zo'n uitzondering buiten de steekproef is gevallen, of omdat dossiers ontbreken.

Omdat onze onderzoeksvraag vooral gaat over het gemeentelijke beleid rondom naheffingen, zijn deze onregelmatigheden van ondergeschikt belang, tenzij uit de steekproef zou blijken dat van enig beleid geen sprake was. Volledige zekerheid – binnen de beperkingen van het overgeleverde historische materiaal – is alleen te verkrijgen door van alle Joodse inwoners hun woonsituatie na te gaan en voor alle onteigende panden het rechtsherstel te reconstrueren.

Noten

- ¹ Gerard Aalders, *Roof: de ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag: SDU Uitgevers, 1999); Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel*.
- ² W.J.E. van der Werf, 'De oorlogsjaren en de wederopbouwperiode', in *Behoeden en vergoeden. Een geschiedenis van 175 jaar Onteigeningswet*, onder redactie van J.A.M.A. Sluysmans en J.S. Procee (Den Haag: VvOR, 2016), 109–31.
- ³ Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel*; De Haan, 'Het einde van de naoorlogse geschiedenis'.
- ⁴ Informatie van Peter Donker.
- ⁵ NA, 2.09.16 Inventaris van het dossierarchief van het Nederlandse Beheersinstituut (NBI), en van de in beslag genomen administraties, inv.nr. 532.1-532.7, 536.1-536.9 Verkaufsbücher van de Niederlandische Grundstücksverwaltung.
- ⁶ Maarten-Jan Vos en Serge ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed: inzicht in een administratief proces* (Amsterdam: Boom, 2013); NA, 2.11.08.01 Inventaris van het archief van de Directie van de Landbouw: Afdeling Grond- en Pachtzaken, (1906) 1935-1964; Joods Cultureel Kwartier, 'Database Joodse landbouwgronden', <https://data.jck.nl/page/aggregation/jhmliteratuur/20110474>.
- ⁷ Nationaal Archief, 2.09.09 Inventaris van het archief van het Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983); Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*.
- ⁸ Piersma en Berg, 'Ontrechting en rechtsherstel'.
- ⁹ Raymund Schütz, *Kille mist: het notariaat en de erfenis van de oorlog* (Amsterdam: Boom, 2016).
- ¹⁰ Informatie van Jeroen Bender (Arrondissementsrechtbanken) en Peter Donker (Kadastermuseum).
- ¹¹ Blauw, 'Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht'; 'Nader onderzoek naar de aankoop van onteigend (Joods) vastgoed in de Tweede Wereldoorlog door de voormalige Zaangemeenten' (Zaanstad: Gemeente Zaanstad, 2020).
- ¹² Jacqueline Broese van Groenou, *Erfpacht* (Nijmegen: Ars Aequi Libri, 2020).
- ¹³ Vergelijk: Piersma en Berg, 'Ontrechting en rechtsherstel'.

4. Onteigeningen

In de jaren voor de Tweede Wereldoorlog groeide Apeldoorn uit tot regionaal centrum in de dienstensector en nijverheid. De groei van de bevolking zou na de oorlog doorzetten, van ruim 70.000 in 1940 naar meer dan 85.000 in 1950. De gemeentepolitiek werd in de jaren dertig gedomineerd door protestantse partijen en sociaaldemocraten. Maar het rechtse Verbond voor Nationaal Herstel haalde in 1935 bij de gemeenteraadsverkiezingen wel 5 procent van de stemmen. Het resultaat van de NSB volgde ongeveer de nationale trend: ruim 8 procent bij de Provinciale-Statenvverkiezingen van 1935, en minder dan de helft vier jaar later.

Tijdens de Duitse inval van mei 1940 was Apeldoorn van geen strategisch belang. De Duitse troepen passeerden de stad op weg naar de Randstad. Later in de oorlog kwam Apeldoorn wel in het nieuws: door twee grote razzia's eind 1944 voor tewerkstelling in Duitsland, en bij de bouw van verdedigingsslinies in Oost-Nederland. Tijdens de oorlog lag tussen Apeldoorn en Hoog Soeren wel een van de grootste munitiedepots van Noordwest-Europa. Dat depot is zo groot, dat de mijnopruiming nog steeds niet is afgerond. Een andere zichtbare 'erfenis' van de oorlog is de bunker en villa van rijkscommissaris Seyss-Inquart aan de Loolaan.¹ Ook kwam de stad onder de aandacht vanwege haar verzetsactiviteiten. Er werden illegale kranten gedrukt en in 1945 leidde een aanslag op een hooggeplaatste nazi bij de Woeste Hoeve in heel Nederland tot represailles.²

Apeldoorn en de bezetter

Net als in andere gemeenten werd ook in Apeldoorn in de zomer van 1941 het **Führerprincipe** ingevoerd. Dit betekende dat de gemeenteraad ontbonden werd en dat de burgemeester eigenmachtig bestuurde, met de wethouders als adviseurs. De burgemeester van Apeldoorn was in die tijd jonkheer Cypriaan G.C. Quarles van Ufford. Maar hij werd in juni 1941 door de bezetter ontslagen en als gijzelaar vastgezet in **Sint-Michielsgestel**. Na de bevrijding zou de rechtlijnige CHU-bestuurder een aantal maanden terugkeren als burgemeester, voordat hij in 1946 Commissaris van de Koningin in Gelderland werd.

Vroeger dan veel andere Nederlandse gemeenten kreeg Apeldoorn door Quarles van Uffords ontslag een NSB-burgemeester. Cornelis den Besten was al in 1933 NSB-lid geworden. Als burgemeester bleek hij een zwak bestuurder, die zich bovendien naar de mening van bezetter en NSB te weinig inzette voor Joodse deportaties.

Al na een jaar werd hij daarom vervangen door Dirk Frans Pont, die voor de oorlog als burgemeester van Hillegom ontslagen was vanwege zijn NSB-lidmaatschap. Pont was met het Vrijwilligerslegioen Nederland aan het oost-

De nazi's gingen uit van politiek leiderschap zonder controle door een democratisch gekozen parlement. Toegepast op lokaal niveau gaf dit principe alle politieke macht aan de burgemeester, zonder gemeenteraad.

Sint-Michielsgestel was gijzelaarskamp van de bezetter voor politiek geëngageerde en invloedrijke Nederlanders.

front geweest, maar was als burgemeester geen volgzaam pion van de bezetter of de partij. Ook hij was vooral een eigenzinnig bestuurder, maar geen drijvende kracht achter de anti-Joodse maatregelen en razzia's in Apeldoorn.³ Na de bevrijding werd hij net als zijn voorganger veroordeeld door Tribunaal Apeldoorn.

Joods Apeldoorn en Het Apeldoornsche Bosch

Apeldoorn kende pas vanaf eind 18^e eeuw een kleine Joodse gemeenschap. Dat is relatief laat, als je het vergelijkt met andere steden. Rond 1900 was de omvang voldoende voor eigen instellingen, zoals een synagoge aan de Paslaan en een begraafplaats.

Tussen 1900 en 1930 steeg het aantal Joodse inwoners van honderd naar duizend, door de komst van het Joods psychiatrisch ziekenhuis Het Apeldoornse Bosch. Joden uit heel Nederland met een verstandelijke beperking kwamen daar te wonen. Ernaast lag het Pedagogium Achisomog, bedoeld voor kinderen. Naast de patiënten van deze grote instellingen en het verplegende personeel, zorgden in de jaren dertig Joodse vluchtelingen uit Duitsland voor een verdere groei van Apeldoorn.

In oktober 1941 telde de gemeente in opdracht van de bezetter 1.549 joden in de stad (de beide instellingen meegeteld). Op dat moment begonnen ook de deportaties, vroeger dan elders in Nederland. In januari 1943 werden de laatste Joodse inwoners die niet ondergedoken waren, verzameld in Het Apeldoornsche Bosch. Vanaf daar werden ze op transport gesteld naar Auschwitz en Sobibor.

Door de aanwezigheid van het ziekenhuis is het aantal Apeldoornse slachtoffers in het Joods Monument met 1.339 veel hoger dan in **steden** in de omgeving. Niet minder dan 973 van hen stonden geregistreerd op Zutphensestraat 78 of 106, de adressen van beide instellingen.⁴ Niet alleen patiënten, artsen, verzorgers en ander personeel van de instellingen werden gedeporteerd. Joodse burgers wachtte hetzelfde lot. John Stienen voert een reconstructie uit naar de omvang en namen van de deportatie. Dat werk is nog niet klaar.⁵

Ter vergelijking: Zutphen, Deventer en Amersfoort telden elk ongeveer 400 slachtoffers.

Ook in de stad zelf escaleerde de antisemitische agressie eerder en heftiger dan op andere plaatsen. In augustus 1941 werd de synagoge aan de Paslaan in brand gestoken.

Over de achtergronden van de aanslag is weinig bekend: Volgens een van de getuigen in het naoorlogse proces tegen wethouder Buitenhuis zou de aanslag in zijn sigarenzaak beraamd zijn, maar zonder dat hij erbij betrokken was. Voor beide beweringen ontbreekt het bewijs.⁶

De commissaris van politie in Apeldoorn ondersteunde de bezetter proactief bij de Jodenvervolging. Mede daardoor werden ook al in oktober 1941 de eerste Joodse burgers gearresteerd en naar Mauthausen gedeporteerd. Grootschalige deportaties begonnen in de tweede helft van 1942 en eindigden met de ontruiming van de Joodse ziekenhuizen, waarbij meer dan duizend personen een zekere dood in de concentratiekampen tegemoet gingen.

NSB-burgemeester Pont

In september 1941 overwoog het kerkbestuur van de Israëlitische Gemeente nog om de synagoge aan de Paslaan te laten herstellen. Uiteindelijk gebeurde dat niet. De brandruïne van de aanslag een maand eerder hadden gepleegd, bleef staan.

In november 1943 adviseerde de Dienst Gemeentewerken burgemeester Pont om het perceel van de synagoge aan te kopen, of zelfs te vorderen, voor de uitbreiding van het politiebureau. De burgemeester nam dit besluit op 30 november. Hij legde het aankoopverzoek – zoals het hoorde – voor aan de districtsinspecteur van het **Commissariaat voor niet-commerciële verenigingen en stichtingen**. Uiteindelijk werd het verzoek voorgelegd aan het ministerie van Binnenlandse Zaken. Ministerie en Commissaris der Provincie wezen het verzoek af. De laatste verwees hierbij naar het ontbreken van algemene richtlijnen.

Na de bevrijding wilde gemeente Apeldoorn de synagoge nog steeds kopen. In 1946 spraken ambtenaren daarover met de Joodse gemeente. In 1950 werd uiteindelijk besloten dat de gemeente een klein deel van het erf zou aankopen.⁷

NSB-wethouder Buitenhuis

Na de bevrijding werd de voormalige NSB-wethouder van Apeldoorn, Evert Florus **Buitenhuis**, geïnterneerd. Hij moest zich in 1949 voor het Tribunaal Apeldoorn verantwoorden voor zijn handelen tijdens de bezetting. Hem werd in getuigenissen onder meer verweten dat hij NSB-propaganda verspreid had, namen had doorgegeven voor de **Arbeitseinsatz** in Duitsland en betrokken was geweest bij de aanslag op de synagoge. Daar stond tegenover, zo valt te lezen in het CABR-dossier: 'Door zijn ten laste gelegde feiten heeft hij de vijand weliswaar geholpen, doch hij heeft dit nimmer voor zijn privé genoeg gedaan, steeds als functionaris.'

In werkelijkheid heeft Buitenhuis zich wel degelijk verrijkt ten koste van ontrechte Joodse burgers. In de Verkaufsbücher vonden we zijn naam als koper van Deventerstraat 5. Hij kocht dit pand in de herfst van 1943 voor het recordbedrag van 40.000 gulden van de ANBO. De oorspronkelijke eigenaar was Henoch de Jong. Deventerstraat 5 was met afstand het duurste pand dat in Apeldoorn door of voor de ANBO verkocht werd. De bewering van zijn advocaat dat de wethouder zichzelf niet bevoordeelde, lijkt daarom ongegrond. Wel is het zo dat deze aankoop niet wordt genoemd in het CABR-dossier van Buitenhuis. Terwijl zijn bezittingen als collaborateur nog in NBI-beheer waren, werd het pand in 1947 in het kader van het rechtsherstel teruggegeven aan de nabestaanden van de oorspronkelijke eigenaar.⁸

Apeldoorn had dus een NSB-burgemeester die probeerde Joodse instellingen of de bijbehorende grond te kopen. Het motief daarvoor was geen persoonlijke verrijking, maar de huisvesting van politie, brandweer en andere gemeentediensten. De Commissaris der Provincie in Arnhem stak hier een stokje voor. Zijn motieven zijn niet bekend. Ook was er een NSB-wethouder die zichzelf wél verrijkte, door een pand van een onteigende Joodse burger van Apeldoorn

Het commissariaat werd in 1940 opgericht. Alle verenigingen en stichtingen zonder economisch doel met of zonder rechtspersoonlijkheid vielen onder zijn toezicht. In 1941 kreeg de Commissaris de bevoegdheid om verenigingen en stichtingen te ontbinden, vermogens te onteigenen en beheerskosten in rekening te brengen.

Buitenhuis werd op 19 september 1941 aangesteld als tijdelijk wethouder. Op 10 mei 1943 werd hij permanent aangesteld als wethouder.

De gedwongen rekrutering van arbeiders uit de bezette gebieden voor de Duitse oorlogsindustrie.

te kopen. Wethouder Buitenhuis kocht het pand als particulier. Of alleen zijn partijlidmaatschap hem dit voordeel verschafte of ook zijn functie in het stadhuis, vertellen de akten niet.

Registratie, onteigening en roof

Al in het eerste jaar na de Duitse inval werd Joodse burgers allerlei beperkingen opgelegd. In elke gemeente moesten Joden zich bij het bevolkingsregister apart laten registreren.

Al snel volgden ook maatregelen van economische ontrechting. Joodse landeigenaren werden verplicht om hun bezit eerst te registreren bij regionale pachtbureaus, en vervolgens om het voor 1 september 1941 te verkopen aan niet-Joodse gegadigden (Verordnung 102/1941). Alle Joodse bedrijven waren al in oktober 1940 geregistreerd door de bezetter. In Duitse opdracht werden winkels en kleinere ondernemingen opgeheven door de Omnia Treuhandgesellschaft of de Niederländische Aktiengesellschaft zur Abwicklung von Unternehmungen (NAGU). Grotere bedrijven werden doorverkocht.

De opbrengsten gingen eerst naar de Bank voor Nederlandschen Arbeid en, als de ontbinding van het bedrijf afgerond was, naar de roofbanken Liro of de Vermögensverwaltungs- und Renteanstalt (VVRA). Volgens hetzelfde patroon van registratie en onteigening nam de bezetter vervolgens het vastgoedbezit in het vizier. Joodse burgers moesten per Verordnung 154/1941 (augustus 1941) hun onroerend goed en privé aan derden verstrekte hypotheeken laten registreren door de Niederländische Grundstücksverwaltung (NGV).

Voor dat omvangrijke vastgoed stelde de NGV beheerders aan. Meestal waren dat grotere organisaties, die de opdracht kregen om deze panden te verkopen. De belangrijkste waren ANBO, Nobiscum en Everout. Op hun beurt benoemden deze organisaties per pand een beheerder. Die inde de huur, zorgde voor de instandhouding van het pand en regelde andere praktische zaken.

De beheerder legde weer rekenschap af aan de NGV. Hij had ook het recht om het onteigende pand te verkopen. De verkoopprijs of de opbrengsten van verhuur ging naar de roofbanken. Ondertussen betaalde de NGV de ontrechte eigenaar een minimaal maandelijks handgeld om in eerste levensbehoeften te voorzien.

Zodra Joodse eigenaars in 1942 of 1943 gedeporteerd waren, probeerde men het pand te verkopen. Soms gebeurde dat zelfs al eerder. In een aantal gevallen bleek het pand onverkoopbaar, vanwege achterstallig onderhoud of oorlogsschade. Naarmate de oorlog vorderde, waren kopers en hypotheekverstrekkers minder geneigd om hun vingers te branden aan onteigend Joods vastgoed.

De NGV registreerde elke afgeronde transactie in de Verkaufsbücher. In elke stad werden panden verkocht door beheerders, met medewerking van lokale taxateurs, accountants, makelaarskantoren en notarissen. Vaak hadden beheerders meerdere panden in hun portefeuille.

De Verkaufsbücher

In de Verkaufsbücher vonden we 82 transacties binnen de grenzen van de huidige gemeente Apeldoorn. In Hoog-Soeren, Loenen en Beekbergen werd steeds één pand verkocht. Door een aantal transacties met meerdere panden in Apeldoorn tegelijk, kwam het totaalaantal onteigende én door de bezetter voor eigen gewin verkochte panden in de gemeente op 113. Niet weinig, gezien het aantal Joodse inwoners (zonder de bewoners van beide instellingen).

Als we ook kijken naar de verhoudingen in andere steden, suggereren deze getallen twee dingen: in Apeldoorn hadden relatief veel Joodse burgers een of meer panden in eigendom, óf een groot deel van de onteigende panden werd ook daadwerkelijk verkocht.

De Verkaufsbücher lieten ook zien dat er vergeleken met buurgemeenten relatief weinig verkopen met meerdere panden tegelijk waren. Zoals verwacht woonden vrijwel alle onteigende eigenaren zelf in Apeldoorn. Opvallend was daarentegen dat bijna de helft van de kopers niet in Apeldoorn woonde. Zij kwamen uit Utrecht, Amsterdam of Rotterdam of (in bijna 20 gevallen) uit Duitsland.

De ANBO nam de verkoop van het vastgoed op zich, met hulp van bekende makelaars als Claase in Nijmegen. Ook bekende notariskantoren als Roscam Abbing werkten mee. De verkoop begon in Apeldoorn opvallend laat. In 1942 werden maar 4 van de 82 transacties geregistreerd. Het leeuwendeel (51) volgde in 1943, toen de deportaties al in de eerste maand van het jaar werden afgesloten.

Zo bleven voor 1944 nog zo'n 30 transacties over. Deze transacties vielen op in de Verkaufsbücher, die de NGV over het algemeen nauwgezet invulde. De Verkaufsbücher bevatten voor elke transactie ook administratieve kolommen – aanbetaling, verkoopkosten, omzetbelasting, registratiedatum en aan wie de koopsom was overgemaakt – vrijwel altijd de rooibank Vermögensverwaltungs- und Renteanstalt (VVRA). Na maart 1944 werden de administratieve kolommen voor Apeldoorn niet meer ingevuld in de boeken. Dat wijst erop dat deze transacties niet helemaal afgewikkeld zijn.

Toch blijkt die aanname geen ijzeren regel. We vonden inderdaad in de Verkaufsbücher voor 1944 panden, geregistreerd als verkocht, maar met ontbrekende gegevens, die volgens het kadaster niet verkocht zijn. We vonden ook andere panden, die ondanks de ontbrekende gegevens volgens het kadaster wél zijn verkocht. Conclusie: in Apeldoorn liep de verkoop van Joodse panden als lucratieve maatregel van de bezetter en zijn handlangers in 1944 al snel af.

Gemiddeld was de koopsom per transactie in Apeldoorn 9.300 gulden. Gezien het kleine aantal transacties met meerdere panden was dat een relatief hoog bedrag. De spreiding was echter groot: tientallen transacties kostten minder dan 5.000 gulden en een net zo groot aantal meer dan 10.000 tot 45.000 gulden. Het straatbeeld van Apeldoorn nu maakt duidelijk waarom de Hoofdstraat, de Deventerstraat en de Stationsstraat meerdere keren bovenaan de prijslijst prijken.

Een steekproef uit kadaster en NBI-dossiers

De Verkaufsbücher gaven ons een onvolledig beeld van de onteigeningen. Er waren ook panden die wel onteigend waren, maar niet verkocht konden worden. Bijvoorbeeld doordat ze oorlogsschade hadden of omdat ze bouwvallig waren. Weer andere panden werden verhuurd en niet verkocht. Uit de Verkaufsbücher hoeft niet te blijken of de gemeente zelf een pand kocht van de NGV. Zeker niet als de (eerste) oorlogskoper uit de registers het pand later doorverkocht aan de gemeente.

Om een goede steekproef van ‘verdachte’ panden te maken, keken we naar drie criteria. Als het om zelfverrijking van hoge functionarissen ging of om een gemeente die een geschikt pand zocht voor representatieve doeleinden, dan is het logisch om panden met een bovengemiddelde prijs extra te onderzoeken. De kans dat de gemeente zulke aankopen deed, steeg ook met de komst van een NSB-burgemeester. In Apeldoorn gebeurde dat al in de zomer van 1941, maanden voor het begin van de deportaties en meer dan een jaar voor de meeste verkooptransacties van geroofd Joods vastgoed. Tot slot keken we naar kopers die bij meerdere transacties in Apeldoorn betrokken waren. Dat zouden professionele vastgoedhandelaren kunnen zijn.

Alle transacties in Apeldoorn vonden plaats onder een NSB-burgemeester. 25 van de 82 transacties hadden een bovengemiddelde prijs en 36 een mogelijke handelaar als eerste koper. Slechts 7 transacties voldeden aan alle drie de eisen. We hebben die 7 extra onder de loep genomen, maar dat waren niet de enige panden die we beter onderzochten. In totaal reconstrueerden we de eigendomsgeschiedenis van 29 panden in de Verkaufsbücher tussen ongeveer 1940 en 1950. Daarvoor gebruikten we het kadaster en de NBI-dossiers (zie hoofdstuk 6, tabel 1).

De burgemeesters van Apeldoorn

De bestuurlijke archieven van Apeldoorn zijn vollediger overgeleverd dan in omliggende steden. Dat komt mede door het beperkte oorlogsgeweld in en om de stad bij de Duitse inval en bij de bevrijding vijf jaar later. Om sporen van eventuele gemeenteaankopen van Joodse panden – of overwogen aankopen – te achterhalen, konden we terugvallen op zo goed als volledige bestuurlijke archieven. In dienst van dit onderzoek digitaliseerde het CODA een deel van die archieven. Dat was voor de reconstructie heel nuttig.

De notulen van de vergaderingen van B en W kennen geen enkele onderbreking tussen de Duitse inval in mei 1940 en de door ons gekozen einddatum december 1949. De raadsnotulen kennen vanzelfsprekend wel een onderbreking. In de zomer van 1941 ontbond de bezetter de gemeenteraad ook in Apeldoorn. De eerste vergadering na de bevrijding vond plaats op 7 november 1945; van de tussenliggende periode zijn er dus geen notulen. Deze (gedigitaliseerde) notulen hebben we tot en met 1947 doorzocht.⁹ Daarnaast was er een apart archief met documenten en correspondentie van NSB-burgemeester

Pont, dat voor dit onderzoek meer onthulde dan de vergadernotulen met de wethouders.¹⁰

Al deze archiefdossiers samen leverden maar één kwestie op rondom de aankoop van Joods onteigend vastgoed door de gemeente. Die gaat over de synagoge aan de Paslaan, met de bijbehorende grond en gebouwen. Doordat de Commissaris der Provincie weigerde zijn goedkeuring te geven, kwam deze aankoop in 1943 onder burgemeester Pont niet tot stand.¹¹ We schreven er hierboven al over.

Deze ene aankoop poging was terug te vinden in de notulen. De verdere stilte in de bestuurlijke archieven vormt daarom sterk bewijs dat gemeente Apeldoorn verder geen initiatieven toonde om Joodse onteigende panden te kopen. Niet als eerste koper (zoals ook de Verkaufsbücher laten zien) en niet via een tussenhandelaar.

De burgemeester, de gemeente en onteigende Joodse panden

De archieven van B en W en van burgemeester Pont lieten nog meer zien. Ze gaven een goede indruk van hoe de bestuurders van Apeldoorn omgingen met onteigende panden in de stad en met de bezettingsinstanties. En we kregen zelfs, tussen de regels door, een indruk van de spanningen in het raadhuis.

De betrokkenheid van gemeentediensten bij de ontruiming van Joodse huizen – in opdracht van de bezetter – was niet opvallend. Zo werd de burgemeester voor 1943 voorgerekend dat de stad Apeldoorn in dat jaar ruim 9.000 gulden had uitgegeven aan vervoer en opslag van Joodse inboedels. Net als elders probeerde men die kosten vermoedelijk op de roofinstellingen te verhalen.¹² Als dat lukte, betekende het dat de Joodse slachtoffers indirect voor hun eigen deportatie en ontrechting betaalden.

Burgemeester Pont was op twee manieren actief bezig met (onverkocht) Joods vastgoedeigendom en ontruimde huurwoningen van gedeporteerde Joodse Apeldoorners. Hij deed zijn uiterste best om de collaboratie van het gemeente-apparaat te verbeteren. Dat kwam zijn reputatie bij de bezetter ten goede. Die goede relatie met de bezetter gebruikte hij om gunsten te verlenen in de stad. Daarmee versterkte hij zijn eigen machtspositie.

Pont correspondeerde regelmatig met de ANBO, de Commissaris der Provincie en de Commissaris voor niet-commerciële verenigingen en stichtingen. Meerdere keren wond hij zich op over zijn medewerkers, die kennelijk de opdrachten van deze instanties te traag uitvoerden en de gevraagde inlichtingen niet of te laat leverden. In de marge van een maning van de ANBO, een paar weken na zijn benoeming in januari 1943, noteerde hij: 'Wenscht niet meer verwijten te krijgen, dat ik op vragen niet prompt antwoord. Zal iedere ambtenaar die in verzuim is verantwoordelijk stellen.' Hij wilde de bezetter duidelijk laten zien dat onder zijn bewind een andere wind zou waaien. Maar of gemeente-

functionarissen bewust de collaboratie van hun nieuwe dienstheer probeerden te ondermijnen? Daarvoor zijn deze aanwijzingen te fragmentarisch.¹³

Veel duidelijker en omvangrijker vonden we de bewijslast dat deze NSB-burgemeester proactief collaboreerde met de bezettingsmacht, ook bij de Jodenvervolgving. Zo gaf hij regelmatig overzichten van Joodse panden door die zijn diensten hadden opgesteld, als de ANBO of makelaar Claase daarom vroeg. Ook liet hij weten welke panden 'bij de laatste actie [waren] vrijgekomen', en of deze panden na een razzia verhuurd waren of leegstonden.

Ook de **Beaufragte** vroeg regelmatig met klem om zulke informatie. Pont leverde die: van lijsten met Joodse panden die de Wehrmacht had gevorderd, tot overzichten van gemengde Joodse huwelijken en lijsten met panden die sinds de ontruiming van Het Apeldoornsche Bosch leegstonden. De indruk van volledige collaboratie, tenminste van de burgemeester, werd in de correspondentie keer op keer bevestigd. Zijn voorgangers waren kennelijk in gebreke gebleven – omdat ze zulke collaboratie bij de deportaties hun vingers niet wilden branden of omdat het zwakke bestuurders waren.

De toezichthouder van de Duitse bezetter op het provinciaal bestuur.

Ook uit andere gemeenten is bekend dat de burgemeester probeerde om zeggenschap te houden over onteigend Joods vastgoed of leeggehaalde Joodse huurwoningen. Dat kon uit de beste bedoelingen gebeuren, om dakloze families in de stad onder te brengen. Het kon ook een manier zijn om gunsten te verdelen en de eigen positie onder gelijkgezinden te verstevigen. De uitgebreide archieven van Pont gaven ons inzicht in hoe hij deze strategie invulde. De archieven suggereerden dat de burgemeester zich niet inzette voor Apeldoorners in woningnood, maar voor partijvrienden.

De rector van het gymnasium, een NSB'er, was een van de mensen die met zo'n verzoek bij de burgemeester aanklopte. De rector wilde graag zijn intrek nemen in de Frisolaan 13. Blijkbaar was er zelfs een lijst waarop je je kon inschrijven als je belangstelling had voor woningen van gedeporteerde Joodse inwoners. De rector beriep zich namelijk op een mondelinge toezegging van de burgemeester. Hij vond het daarom niet nodig om zich 'op een lijst laten zetten als gegadigde voor een vrijgekomen Jodenwoning'.

De Dienst Radio Centralen Deventer liet de burgemeester direct bij zijn aantreden weten dat men graag Marialaan 3 wilde kopen. Of de burgemeester kon verhinderen dat de Wehrmacht dit pand zou vorderen?

Dit waren zeker niet de enige gedocumenteerde verzoeken aan de burgemeester. Pont werd vaker gevraagd om te bemiddelen tussen Apeldoorners die een 'Jodenpand' wilden kopen of huren en instanties als de Wehrmacht of ANBO. In de akten vonden we ook harteloze verzoeken om de achtergebleven inboedels te laten verwijderen.¹⁴

Deze handelwijze past in het bestaande beeld van NSB-burgemeester Pont. Zowel wat betreft zijn houding tegenover Joodse burgers, als zijn trouw aan de bezetter en de nazi-ideologie. Na de aanslag bij **Woeste Hoeve** in maart 1945 werden als represaille 117 mannen doodgeschoten. De notulen van de

Een gehucht in gemeente Apeldoorn. SS'er Hanns Albin Rauter raakte gewond, al was het geen geplande aanslag op zijn leven.

eerstvolgende vergadering van B en W spraken plichtbewust van ‘terroristen en saboteurs’ en deze standrechtelijke executie werd ‘voor kennisgeving aangenomen’.¹⁵

Om de bezetter ter wille te zijn, had Pont in 1943 en 1944 bijgedragen aan de vordering van een hele rij huizen aan de Jachtlaan, de Loolaan en de Sprengenweg. Het ging hier niet om Joodse panden en ze vallen daarom verder buiten dit onderzoek. De woningen waren bedoeld om zwangere Duitse vrouwen en Nederlandse vrouwen die getrouwd waren met SS'ers in onder te brengen.

Na de bevrijding

Ons onderzoek naar publiek beschikbare informatie na de bevrijding werd makkelijker gemaakt door de digitalisering van een aantal kranten, met name de *Nieuwe Apeldoornsche Courant*.

Bestuurders zoals NSB-burgemeester Pont werden veroordeeld door het Tribunaal Apeldoorn. Zoals verwacht besteedden de kranten veel aandacht aan deze zuiveringsprocessen. Vooral de naam van Pont komt vaak terug. Over andere burgemeesters en wethouders hadden de kranten veel minder te melden.

Ook de synagoge met het omringende perceel en gebouwen kwam in de *Nieuwe Apeldoornsche Courant* in 1950 aan de orde. Het verhaal over de brandaanslag van 1941 werd opnieuw verteld, maar niet het anti-Joodse geweld stond centraal. De krant schreef over de synagoge naar aanleiding van de nieuwe plannen van de gemeente om een deel van de grond aan te kopen voor uitbreiding van het politiebureau.¹⁶

Deze en soortgelijke berichten hadden een zakelijke toon. Ze lieten weinig aandacht zien voor de Joodse ontrechten. Ook over het rechtsherstel van Stationsstraat 88 (zie hoofdstuk 5), waarin de gemeente een weinig eervolle rol speelde, werd feitelijk gerapporteerd.¹⁷ De aandacht van de pers gaat vooral uit naar de wederopbouw en een enkele ‘foute’ Apeldoornse, maar niet of nauwelijks naar de omgekomen of teruggekeerde Joodse inwoners.

Tribunaal Apeldoorn en de zuiveringen

De CABR-dossiers die horen bij de zuiveringsprocessen van het Tribunaal Apeldoorn gaven ons zicht op de voorgangers van burgemeester Pont en op zijn medebestuurders, de wethouders van Apeldoorn.

De eerste NSB-burgemeester, Cornelius den Besten (juni 1941-augustus 1942), probeerde zichzelf in de verhoren vrij te pleiten door te benadrukken dat hij alleen achter het Duitse beleid rondom de inperking van de economische invloed van Joden had gestaan. Andere maatregelen van de Jodenvervolgving waren voor hem ‘uit den boze’ geweest. Na de brandaanslag op de synagoge zou hij vergeefs hebben geprobeerd een politieonderzoek op te zetten. Lokale en hogere politie-autoriteiten met hun nazisymphathieën zouden dat onmogelijk gemaakt hebben.¹⁸

De wethouders Evert F. Buitenhuis, Pieter van den Roer en Gerrit Stempher sr. werden zich in hun proces tegen beschuldigingen van onvaderlands gedrag. Met de aanslag op de synagoge zouden ze niets te maken hebben gehad, ook al werd die bij Buitenhuis beraamd. Van den Roer betitelde zichzelf als sterk anti-communistisch, maar ook anti-Duits. Alleen vanwege zijn anticommunisme zou hij lid zijn geworden van de NSB. In hun dossiers was antisemitisme geen kwestie van belang.

Het laatste dossier bevat een protestbrief van het gemeentepersoneel uit de herfst van 1942. Locoburgemeester Stempher had gedreigd om lastige ambtenaren oneervol te ontslaan en op Arbeitseinsatz naar Duitsland te sturen. Deze ambtenaren hadden Stemphers voorschrift genegeerd om aanwezig te zijn bij de herdenking van Hitlers machtsovername van 31 januari 1933.¹⁹ Dit voorval bevestigt de indruk dat vooral de leidende functionarissen van Apeldoorn loyaal waren aan de NSB en de nazi's.²⁰

Als we alle onderzochte bronnen overzien, concluderen we dat gemeente Apeldoorn eerder dan andere gemeenten onder een stram pro-Duitse en nationaal-socialistisch gekleurde leiding stond. Deze omstandigheid versnelde de anti-Joodse maatregelen. Ook bevoordeelde het degenen in de stad die hiervan wilden profiteren.

De gemeente en burgemeester Pont waren daar zelf ook zeker niet vies van, maar slaagden er uiteindelijk niet in om grond en gebouwen rond de afgebrande synagoge te verwerven voor de gemeentediensten. Daar staat tegenover dat een wethouder zijn goede contacten met de bezetter wel gebruikte om een kapitaal onteigend pand in Apeldoorn voor zichzelf te kopen.

Noten

- ¹ Martijn Reinders, 'Het Duitse munitiedepot bij Apeldoorn', *Terugblik* 40-45, nr. 6 (2017): 2-11; Evert van Ginkel, *Beladen bos: het munitiedepot van Hoog Soeren 1941-2020* (Zwolle: Spa uitgevers, 2020).
- ² Apeldoorn en de oorlog, www.apeldoornendeoorlog.nl
- ³ Jan de Roos en Thea Roos-van Rooden, *Moed en overmoed: een biografie van burgemeester Dirk Frans Pont* (Hilversum: Verloren, 2010); Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*.
- ⁴ Joods Monument, nr. 681655; John Stienen, 'Patiënten Apeldoornsche Bosch'; S. Laansma, *De Joodse gemeente te Apeldoorn en het Apeldoornsche Bosch* (Zutphen: De Walburg Pers, 1979).
- ⁵ Lucie Beaufort en John Stienen, 'Het Apeldoornsche Boschtransport van 22 januari 1943', *Historiek* (2022), <https://historiek.net/het-apeldoornsche-boschtransport-van-22-januari-1943/146932/>.
- ⁶ NA, CABR-dossiers 751, 66809.
- ⁷ Kadaster Apeldoorn, perceelnr. H 8258, leggerartikel 6915; GA, 0039, inv.nr. 467 en 469 1943; CODA, 005-I, inv.nr. 84-85 Notulen B&W 1944-1945.
- ⁸ NA, CABR-dossiers 66809, 751; Kadaster Apeldoorn, perceelnr. H 8355, leggerartikelen 11091, 29217.
- ⁹ CODA, 005-I, inv.nr. 82-85 Notulen B&W 1942-1945; CODA, 006, inv.nr. 138-140 en 144 Notulen B&W 1946-1948 en 1952; CODA, 006, inv.nr. 62 Notulen besloten vergaderingen gemeenteraad 1946-1955; Gedigitaliseerd: Raadsnotulen uit Apeldoorn, <https://www.coda-apeldoorn.nl/nl/archief/raadsnotulen>.
- ¹⁰ CODA, 177, inv.nr. 245 Agenda nr. 120 ingekomen en minuten van uitgaande stukken betreffende de vordering van woningen van Joodse ingezetenen 12/1942-11/1943.
- ¹¹ GA, 0039, inv.nr. 469 1944.
- ¹² CODA, 005-I, inv.nr. 640 Verzamelstaten van uitgaven 1943.
- ¹³ CODA, 177, inv.nr. 245 Agenda nr. 120 ingekomen en minuten van uitgaande stukken betreffende de vordering van woningen van Joodse ingezetenen, 12/1942-11/1943.
- ¹⁴ CODA, 177, inv.nr. 245 Agenda nr. 120 ingekomen en minuten van uitgaande stukken betreffende de vordering van woningen van Joodse ingezetenen, 12/1942-11/1943.
- ¹⁵ CODA, 005-I, inv.nr. 85 Notulen B&W 1945.
- ¹⁶ *Nieuwe Apeldoornsche Courant* (11 mei 1950).
- ¹⁷ *Nieuwe Apeldoornsche Courant* (27 oktober 1948; 5 augustus 1949); NA, CABR-dossier 58842.
- ¹⁸ NA, CABR-dossiers 58526, 86864.
- ¹⁹ *Nieuwe Apeldoornsche Courant* (31 januari 1942).
- ²⁰ NA, CABR-dossiers 751, 66809, 87137, 104468, 60839, 60855.

5. Rechtsherstel

Apeldoorn werd op 17 april 1945 bevrijd door de Canadezen. Die troepen stuitten op weinig Duitse weerstand. In de maanden daarvoor had de stad grote aantallen evacués overgenomen uit Arnhem en het frontgebied van **Operatie Market Garden**. Bovendien waren in en om Apeldoorn gewonde krijgsgevangenen ondergebracht. Het aantal slachtoffers en de schade aan de stad door de bevrijding bleef beperkt.

Van de Joodse inwoners van Apeldoorn en patiënten en personeel van Het Apeldoornsche Bosch keerden slechts 150 mensen terug uit de kampen of onderduik. Bijna zeshonderd Apeldoornse Joden en vrijwel alle bewoners van Het Apeldoornsche Bosch overleefden het naziregime en de deportaties niet.¹

In de jaren na de bevrijding bleven steeds minder Joodse Apeldoorners in de stad wonen. De verwoeste synagoge werd pas in de jaren zestig herbouwd en de grote kliniek van Het Apeldoornsche Bosch werd niet heropend, maar verkocht.

Een geallieerd lucht- en grondoffensief in september 1944. Het doel was om strategische bruggen over de grote rivieren in te nemen om zo de bevrijding van Noord-Nederland te bespoedigen. De operatie strandde op de Rijnbrug bij Arnhem.

Terugkeer en wederopbouw

Voor de burgers van Apeldoorn volgde in de maanden na de bevrijding een terugkeer naar een normaler leven en een herstel van de oorlogsschade. Ook in het stadsbestuur keerde de vooroorlogse orde terug. De tijdelijke gemeenteraad kwam in november 1945 voor het eerst bijeen onder leiding van de teruggekeerde burgemeester Quarles van Ufford. In juli 1946 volgden gemeenteraadsverkiezingen. De burgemeester van Apeldoorn werd in datzelfde jaar Commissaris van de Koningin in Gelderland.

We wilden zicht krijgen op hoe de gemeente handelde – of niet handelde – in de eerste jaren na de bevrijding. Daarom doken we in de bestuurlijke archieven. Voor de naoorlogse periode waren de gebruikelijke bestanden als neerslag van bestuur en beleid beschikbaar: notulen van het college en van de gemeenteraad.

Deze akten uit de eerste maanden en jaren na de bevrijding laten één ding duidelijk zien: burgers en bestuurders hadden er een grote behoefte aan om terug te keren naar de normale situatie. Het vooroorlogse regelwerk bood daarbij houvast. Het streven naar een normale situatie werd zichtbaar in de bureaucratische rechtlijnigheid waarmee de nietigverklaring van Duitse ont-eigeningen werd omgezet en doorberekend.

Van speciale aandacht voor Joodse burgers die berooid en getraumatiseerd uit de kampen terugkeerden, was geen sprake. Slechts bij hoge uitzondering wordt naar hen verwezen, al was de groep teruggekeerden in Apeldoorn ook

niet zo groot. Zelfs Het Apeldoornsche Bosch was geen gespreksthema. Na de deprotatie van bewoners en staf had de bezetter het complex in gebruik genomen. Na de bevrijding werden er Canadezen ingekwartierd. Als de gemeente zich wel coulant heeft opgesteld in de praktijk, is dat misschien ook niet terug te vinden in officiële bestuursakten.

De vragen die we wilden beantwoorden, gaan over het rechtsherstel voor Joodse Apeldoorners en hun nabestaanden en over de omgang met aanslagen voor gemeentebelastingen uit de oorlogsjaren over onteigende panden. In het archief van CODA zijn de zogenaamde 'kohieren' van de wegbelasting niet bewaard gebleven. Net als in veel andere gemeenten zijn deze omvangrijke bestanden in de afgelopen halve eeuw bij een reguliere opschoning van het archief op de vernietigingslijsten geplaatst.

Wél bewaard gebleven zijn de verzamelstaten van inkomsten en uitgaven die hoorden bij de jaarrekeningen van gemeente Apeldoorn, voor de eerste vijf jaar na de bevrijding. Door deze informatie te koppelen aan gegevens uit andere bronnen, konden we een aantal gevallen van rechtsherstel gedetailleerd reconstrueren, tot op de gulden en cent van de aanslag wegbelasting. Ook de correspondentie van de Commissie voor de Bezwaarschriften gaf ons inzicht in de praktische omgang met bezwaarschriften van Joodse en niet-Joodse Apeldoorners tegen een aanslag weg-, riool- of een andere plaatselijke **belasting**.²

Gemeente Apeldoorn en teruggekeerde Joodse burgers

Uit de notulen van B en W en de gemeenteraad in de naoorlogse jaren sprak weinig aandacht of beleid voor de kleine groep Joodse teruggekeerden. Deze Apeldoornse lijn paste bij het algemene Nederlandse beleid om geen groepen een aparte status of behandeling te geven.

Zo sprak de gemeenteraad al in september 1945 over een onderzoek naar 'de behandeling van oorlogsslachtoffers', maar Joodse burgers werden daarin niet specifiek genoemd en Het Apeldoornsche Bosch evenmin. In april 1946 verklaarde het college dat ze bereid was zich in te spannen om woonruimte te vinden voor de voorganger van de Joodse Gemeente, maar zonder vaste toezeggingen te doen. In de stukken viel daarentegen op dat de nazitermen 'jodenpanden' en 'jodenpercelen' zonder meer terugkwamen in een commissievergadering over gemeentebelastingen. De constatering in hetzelfde stuk dat over deze percelen 'tijdens de bezetting naar willekeur is beschikt', deed ook geen recht aan de bittere historische werkelijkheid.³

Rechtsherstel

Uit nationaal onderzoek en studies voor andere gemeenten weten we dat rechtsherstel in de overgrote meerderheid van de gevallen heeft plaatsgevonden. Dat wil zeggen: Joodse Nederlanders kregen hun vastgoedeigendom terug via de Raad voor het Rechtsherstel en het NBI. In enkele gevallen kwamen een Joodse eigenaar en oorlogskoper overeen dat de koop niet ongedaan werd gemaakt.

Een kohier is een staat van in een bepaalde periode te innen belastingaanslagen. In het geval van wegbelasting (de Apeldoornse benaming voor wat elders straatbelasting heette) per pand.

De aandacht ging in het onderzoek naar de wegbelasting. Daarnaast was er sprake van rioolbelasting en in sommige gevallen van erfpachtcanon.

Bij de meeste teruggaven kwam een minnelijke schikking tot stand. Daarbij werd de koop nietig verklaard, en werden de kosten die de koper had gemaakt sinds het moment van de koop afgezet tegen de inkomsten die hij had verkregen uit de woning. Dat betekende in de praktijk dat bijvoorbeeld instandhoudingskosten, renovaties, energierekeningen en betaalde belastingen werden afgezet tegen huurinkomsten en achterstallig onderhoud. Sommige posten, zoals hypotheek, huur of belasting, werden met bewijsstukken onderbouwd. Voor andere posten moesten de partijen het eens worden over een schatting.

De 'doorverkooporganisaties' NGV en ANBO waren er tijdens de bezetting niet in geslaagd om alle onteigende panden door te verkopen. Bijvoorbeeld omdat die panden in slechte staat waren of oorlogsschade hadden. In zulke gevallen hoefde een onteigende niet te onderhandelen met een oorlogskoper. Wel kreeg hij soms te maken met huurders. Het NBI regelde dan de teruggaaf, want die organisatie beheerde de bezitsstand van de vroegere Duitse instellingen.

In Apeldoorn was waarschijnlijk een groot deel van de onteigende panden wel verkocht. Archiefdocumenten laten zien dat sommige panden van Joodse onteigenden leegstonden of door de beheerder verhuurd werden.

Bij een minnelijke schikking was de ontrechte Joodse burger vaak in een nadelige positie. Hij had bij terugkeer vaak geen financiële middelen, soms nauwelijks een dak boven zijn hoofd. De Nederlandse regering had een procedure vastgelegd voor het rechtsherstel. Daarin werd het ontbreken van een overlijdensakte beschouwd als een uitzondering. Dat zou het normaal gesproken ook zou zijn geweest, ware het niet dat slechts een klein deel van de Joodse bevolking het naziregime overleefde.

De instanties wachtten eerst geduldig op een bevestiging dat de oorspronkelijke Joodse eigenaar niet meer in leven was. Meestal kwam die bevestiging van het Rode Kruis. Dan volgde de tijdrovende zoektocht naar nog levende nabestaanden en mogelijke erfgenamen.

Het gevolg was dat het rechtsherstel veelal pas rond 1950 plaatsvond. Zelfs als een oorlogskoper niet probeerde om het rechtsherstel te frustreren. In dat opzicht kon het een 'voordeel' zijn als vastgoed door een NSB'er, Duitser of collaborateur was gekocht. Hun bezit werd na de bevrijding beheerd door het NBI. De verantwoordelijke beheerders werken vaak constructief mee bij het rechtsherstel. Andere oorlogskopers die zelf op het adres woonden, konden proberen om aan teruggaaf te ontkomen.

De oorlogskoper was soms een stadgenoot geweest, of zelfs een buurman, die een kans voor economisch profijt had gezien. Misschien zocht ook hij alleen veilig onderdak voor zijn familie. In de meeste gevallen waren kopers echter handelaren die dik verdienden aan de verhuur of de doorverkoop van Joodse panden. Niet zelden waren de kopers NSB'ers. Zij gebruikten hun netwerken om een lucratieve koop te sluiten. Toch werden over deze noodlottige jaren eindafrekeningen opgemaakt over tuinonderhoud, gasrekeningen en hypotheekpremies.

Vanuit ons 21^e-eeuwse perspectief zijn deze boekhoudkundige afrekeningen bevreemdend. De oorspronkelijke eigenaren van het vastgoed hadden immers in het beste geval een paar dorpen verder enkele jaren ondergedoken gezeten, voortdurend vrezend voor de kloppende deur. Veel waarschijnlijker was dat ze naar een concentratiekamp gedeporteerd waren. Dan werd de teruggave van vastgoed aangevraagd door nabestaanden.

Voor Apeldoorn hebben we de eigendomsgeschiedenis van 38 panden gereconstrueerd, om vast te stellen of in deze gevallen rechtsherstel heeft plaatsgevonden (zie hoofdstuk 6, tabel 1). In de meeste gevallen bood het kadaster alle informatie die daarvoor nodig was. De gemeente speelde in dit proces van rechtsherstel en teruggaaf zelden of nooit een rol van betekenis. De partijen waren de oorlogskoper, de Joodse onteigende of nabestaanden, een NBI-beheerder en meestal een notaris op wiens kantoor de minnelijke schikking werd uitonderhandeld en getekend.

We vertelden al over het pand Tutein Noltheniuslaan 11, dat door de Wehrmacht gevorderd werd. Bij dit pand duurde het rechtsherstel lang. En dat terwijl de minnelijke schikking eenvoudiger was dan in de meeste andere gevallen. Een schoonzoon van de oorspronkelijke eigenaar was bewindvoerder over het pand. Hij deed in 1949 zijn beklag over de trage en veeleisende procedures van het NBI. De erfgenamen waren in 1947 in het kadaster opgeschreven als eigenaren van het pand. Daarnaast betaalde oorlogskoper Heinrich Anton Josef Bödcker een som van duizend gulden aan de erven van de oorspronkelijke Joodse eigenaar.⁴

Aan onze steekproef voor het rechtsherstel konden we een aantal panden toevoegen die wel onteigend, maar niet verkocht waren (en dus niet in de Verkaufsbücher stonden). In de meeste onderzochte gevallen bevestigden kadaster en NBI-dossiers dat rechtsherstel heeft plaatsgevonden. In enkele gevallen is dit naar onze indruk niet gebeurd. Het is onduidelijk waarom.

Het kadaster vermeldt geen rechtsherstel. Dat kan betekenen dat de oorlogskoper wegg kwam met zijn misbruik van de Joodse onteigeningen. Soms was er een andere verklaring. Fabrikant Abraham van Leeuwen bezat voor de oorlog een aantal panden in Apeldoorn. In 1943 verkocht de ANBO er vijf daarvan. Abrahams niet-Joodse vrouw Mathilde en hun minderjarige zoon Johannes Tobias waren de nieuwe eigenaren.

Na de oorlog vermeldt het kadaster voor drie panden 'toepassing rechtsherstel'. De panden werden weer op naam van Abraham van Leeuwen gesteld en direct verkocht. De twee andere panden werden door de zoon zelf verkocht. Hier vond dus volgens de akten geen rechtsherstel plaats.⁵

In januari 1943 werden de patiënten en het personeel van Het Apeldoornsche Bosch gedeporteerd. Daarna nam de bezetter het uitgebreide terrein en de verschillende gebouwen van de psychiatrische instelling in gebruik. Meteen

na de ontruiming was er een grote ravage aangericht, maar later werden gebouwen gebruikt als ziekenhuis en kazerne. Die laatste functie kreeg Het Apeldoornsche Bosch na de bevrijding opnieuw, maar nu voor de Canadezen.

De gebouwen van het complex zijn nooit onteigend, zo blijkt uit het kadaster. Er heeft dus ook geen rechtsherstel plaatsgevonden. Op de leggerartikelen van het Kadaster Apeldoorn is steeds een aantekening te vinden als de ANBO of NGV een pand in beheer nam. Dat is voor geen van de panden op het terrein het geval.⁶

Voor de rechtbank

Bijna altijd kwam de minnelijke schikking die de Raad voor het Rechtsherstel zo graag wilde, tot stand met hulp van het NBI. De weinige gevallen per stad die tot een rechtszaak voor de afdeling Rechtspraak van de Raad leidden, waren wel extra interessant en informatief. Bij een minnelijke schikking nam het NBI niet altijd de moeite om de details van de overeenkomst te documenteren. De rechtszaken gaven ons wel inzicht in de strijdvrage.

Zeker voor een middelgrote stad als Apeldoorn was dit onderzoek arbeidsintensief. De afdeling Rechtspraak behandelde in totaal 30.000 rechtszaken. Veel van die zaken gingen niet over vastgoed, maar over **effecten**, sieraden of kunstbezit. De klagende partij kon een Joodse ontrechte zijn, maar ook een Duitse Nederlander of een NSB'er. Toegang tot deze dossiers is bewerkelijk, want het systeem is een ingenieus geheel uit meerdere verzamelingen indexkaarten.

Aandelen, obligaties en andere verhandelbare rechten

Apeldoorn komt slechts zelden voor in deze indexen, ook in verhouding tot het inwoneraantal van de stad. Zelfs de zeer ruime steekproef van bijna de helft (13.000 indexkaarten!) leverde voor Apeldoorn maar twee dossiers op met de markering 'O' (onroerend goed). Het eerste geval, dat van Simon de Jong, laat vooral zien dat in ieder geval sommige oorlogskopers zich niet bezwaard voelden door hun handelen. In het tweede geval trad gemeente Apeldoorn op als huurder van een Joods pand.

Een koppige oorlogskoper

Simon de Jong, een koopman uit Apeldoorn, bezat in 1940 twee huizen met een pakhuis en grond, aan de Beekstraat. In augustus 1942 werd zijn bezit onteigend en in 1943 verkocht de ANBO alle drie de percelen aan Jacobus Kodde, een garagehouder. Kodde verkocht het vastgoed in 1944 door aan meubelhandelaar Hendrik Stam.

Op 6 november 1947 werd een onderhandse akte getekend, waarin de voorwaarden voor een minnelijk rechtsherstel waren vastgelegd. Simon de Jong tekende als oorspronkelijke eigenaar – hij had de oorlog overleefd. Hendrik Stam tekende namens zichzelf en de eerdere oorlogskoper Kodde. Ook een vertegenwoordiger van de Nederlandsche Middenstandsbank zette zijn handtekening.

De partijen kwamen overeen dat het onroerend goed zou worden teruggegeven aan De Jong. De bank zou Stam zijn aankoopbedrag terugbetalen. Daarnaast was De Jong aan Stam een vergoeding verschuldigd, voor de waardeinstijging van het vastgoed door verbeteringen die Stam had aangebracht. De Jong zou van Stam omgekeerd het netto saldo van de inkomsten en uitgaven ontvangen en de bank een paar kleinere vorderingen betalen.

De akte van deze minnelijke schikking werd door alle drie de partijen ondertekend. In augustus 1948 belandde de zaak echter alsnog bij de Raad van het Rechtsherstel, omdat Stam ontkende dat hij was gebonden aan de onderhandse akte. Hij verklaarde, als gemachtigde voor eerste oorlogskoper Kodde en voor zichzelf, dat hij het oneens was met een aantal punten in de minnelijke schikking. Zo stelde hij onder meer dat de waardevermeerdering te laag was getaxeerd en dat er geen rekening gehouden werd met de veilingkosten die hij had gemaakt. Zowel De Jong als de vertegenwoordiger van de bank verklaarde zich aan de onderhandse akte te willen houden.

In december 1949 besloot de Raad in het voordeel van Simon de Jong. De bezwaren van partij Stam waren niet steekhoudend, oordeelde de Raad. De oorlogskoper was wel degelijk gebonden aan de onderhandse akte uit 1947. De overdracht van de panden vond pas plaats in 1952. Al een jaar later, in 1953, verkocht Simon de Jong de drie huizen.⁷

Gemeente Apeldoorn als huurder

In de andere zaak waar twee partijen niet tot een minnelijke schikking konden komen, was gemeente Apeldoorn een van de strijdende partijen. De rechtstrijd ging over het pand Stationsstraat 88. De oorspronkelijk eigenares daarvan was Sara de Jong-de Leeuw, weduwe van Salomon de Leeuw. Het pand werd in maart 1942 onteigend en in 1943 door de ANBO verkocht aan Antoni Jan Kip. De koper verhuurde het vervolgens aan de gemeente, die er het distributiekantoor in onderbracht.

De eigenares van het pand werd in Auschwitz vermoord. Na de oorlog vroeg haar familielid Sophie de Jong teruggaaf aan bij het NBI. Zij wilde niet alleen de verkoop nietig laten verklaren, maar ook de huurovereenkomst met gemeente Apeldoorn. Na de bevrijding bleef de gemeente huurder. De NBI-beheerder voor Kip zegde de huur per 1 december 1947 op. Voor de afdeling Rechtspraak weerde gemeente Apeldoorn zich tegen de actie van Sophie de Jong. Zelfs de gemeenteraad werd om een stellingname gevraagd, maar het feit dat het hier om onteigend Joods bezit ging, speelde geen rol in de standpuntbepaling.

Uiteindelijk kwam op aandringen van de rechter toch een minnelijke schikking tot stand. De gemeente Apeldoorn trok daarbij aan het kortste eind. De gemeente betaalde schadeloosstelling aan de erfgename voor de periode na de bevrijding, wegens 'geleden en nog te lijden schade door gemis van het pand'. Rechtsherstel vond in 1948 plaats en daarom had de NBI-beheerder de

huur door de gemeente al per 1 januari 1948 opgezegd. Maar de gemeente slaagde erin om de huur te rekken tot de sluiting van het distributiekantoor per 31 december 1949. Het duurde toen dus nog twee jaar voordat na het rechts-herstel ook de teruggaaf van een leeg pand een feit waren.⁸

Belastingaanslagen over de bezettingsjaren

De meeste belastingen werden in het midden van de 20^e eeuw geheven door de Rijksoverheid, en niet door gemeenten. Deze belastingen blijven in ons onderzoek buiten beschouwing.

Tussen de twee wereldoorlogen kreeg de overheid steeds meer verantwoordelijkheden. Daardoor volgden nieuwe belastingen, van inkomsten- tot omzetbelasting. Tijdens de bezetting werden deze belastingen verhoogd. Ook werden nieuwe belastingen ingevoerd, zoals loonbelasting.

Gemeenten hieven straatbelasting en soms rioolbelasting. Dit stelsel van **gemeentebelastingen** veranderde niet tijdens de oorlog. Tijdens de bezettingsjaren betaalden huiseigenaren dus straatbelasting volgens criteria en tarieven uit de jaren dertig. Soms betaalde men ook zogenaamde 'opcenten', een toeslag op de grondbelasting van het Rijk. Deze toeslag ging naar de gemeente.

Erfpachtcanon bestond, maar speelde voor zover uit ons onderzoek gebleken in Apeldoorn geen rol van betekenis, anders dan in Den Haag of Amsterdam.

Vanaf het moment dat een Joodse eigenaar de zeggenschap over zijn vastgoed verloor, ging ook zijn verplichting om gemeentebelastingen te betalen over op beheerder NGV of ANBO. Onderzoek voor andere Nederlandse steden levert op dit punt geen duidelijk beeld op. Zeker in 1941 en 1942 voldeed de bezetter deze gemeentelijke belastingaanslagen over het algemeen trouw. In die eerste jaren betaalde de bezetter bijvoorbeeld ook de beloofde jaarlijkse schadevergoeding aan eigenaren wiens huis gevorderd was om militair-strategische redenen of voor de inkwartiering van Wehrmacht-soldaten. In Apeldoorn was bij de gevorderde panden ook een aantal uit Joods bezit. Onder andere de Centrale Vleeschhal aan de Deventerstraat 28 III en de Apeldoornse Textiel Groothandel aan de Tutein Noltheniuslaan 11.⁹

Later nam de belastingmoraal sterk af. Naarmate de Duitsers er op het Europese strijdtoneel steeds minder goed voor stonden, liet de bezetter zijn pogingen varen om de Nederlandse bevolking en bestuurders voor de nazi-ideologie te winnen.¹⁰ Na de deportatie van Joden en de lucratieve verkoop van hun geroofde panden bleven voor de roofinstellingen bovendien alleen verhuurde en leegstaande panden over. Het beeld is niet helemaal duidelijk, maar in de laatste oorlogsjaren voldeed de bezettingsmacht steeds minder belastingaanslagen. Het is mogelijk dat het ene regionale ANBO-kantoor hier anders in stond dan het andere.

Bij panden die doorverkocht waren, was het aan nieuwe eigenaren om de gemeentelijke belastingen te voldoen die bij hun bezit hoorden. Over het algemeen hadden zij er alle belang bij om deze aanslagen te betalen. Met de geallieerde opmars na **D-Day** en de bevrijding van de zuidelijke provincies in

de herfst van 1944 sloegen veel NSB'ers, collaborateurs en lokale vertegenwoordigers van het naziregime op de vlucht. Ze lieten hun geroofde vastgoed vaak onbeheerd achter. Hun belastingen bleven daarom de laatste oorlogsmaanden onbetaald.

De dag van de geallieerde landingen in Normandië, 6 juni 1944.

Uit notulen van de gemeenteraad na de bevrijding wordt duidelijk dat de gemeente er weinig voor voelde om in te gaan op individuele verzoeken om kwijtschelding. Ook zag de gemeente er weinig in om belasting kwijt te schelden voor bepaalde jaren of groepen. Dit strikte beleid gold voor Joodse en niet-Joodse burgers. Ook voor de groep Joodse teruggekeerden werd geen uitzonderingsregel opgesteld of zelfs maar overwogen, zo blijkt uit het zwijgen in de notulen en beleidsstukken. Wel waren er algemene wijzigingen in de nationale wetgeving om huizeigenaars tegemoet te komen.

We weten dat er wel kwijtscheldingen of verminderingen waren voor mensen wiens woning door het oorlogsgeweld was beschadigd en onbewoonbaar geworden. We zijn echter niets tegengekomen over uitzonderingen voor Joodse inwoners. We hebben van Joodse inwoners geen verzoekschriften gevonden en dus ook geen afwijzingen.

Het meeste Joodse vastgoed in Apeldoorn ging na de bevrijding over van een ANBO-beheerder op een beheerder die door het NBI was aangesteld – net als elders in Nederland. Dat gold zeker voor panden die niet waren doorverkocht, en panden waarvan de oorlogskoper verdwenen was of zich voor een tribunaal moest verantwoorden. Deze nieuwe beheerders kregen bij de dossiers van de panden vaak ook belastingaanslagen als openstaande rekeningen.

In NBI-dossiers zien we vaker dat beheerders deze rekeningen niet betaalden. Ze werden gewoon doorgegeven aan hun opvolger – de beheerder van een individueel pand wisselde vrij vaak in de jaren tussen bevrijding en definitief rechtsherstel. Dit algemene beeld van weigerachtigheid of onverschilligheid suggereert dat de gemeente óf geen mogelijkheden had om de beheerder tot betaling te dwingen, óf niet actief werk maakte van deze openstaande rekeningen. De eigen vergoeding voor de NBI-beheerder stond los van zulke kosten, maar de meeste beheerders maakten weinig werk van hun taak.

Een geval van rechtsherstel met openstaande rekeningen

Het dossier van Henri van Son en zijn erfgenamen is een typisch voorbeeld van een minnelijke schikking bij het rechtsherstel, waarin openstaande rekeningen bij de belastinginner een rol speelden. Opvallend aan dit dossier is dat NSB-wethouder Buitenhuis een rol speelde bij de verkoop van het ont-eigende vastgoed.

Zoals bij veel van zijn Apeldoornse lotgenoten, werden de twee percelen die Henri van Son bezat door de NGV afgenomen en verkocht. Het ene perceel, Rosariumstraat 12-18, was in 1943 verkocht aan Jan Berend Wolthuis. Binnen een week na de bevrijding nam Van Son zijn panden weer in beheer. Hij ontving toen ook weer huurinkomsten. Zoals deze snelle feitelijke teruggaaf

al doet vermoeden, kwam een minnelijke schikking in 1947 tot stand. Daarin verplichtte Van Son zich eventuele openstaande rekeningen voor vaste lasten te betalen 'die mochten blijken niet te zijn betaald' door oorlogskoper Wolthuis.

Dit voorbeeld laat zien dat Joodse eigenaren en oorlogskopers het als vanzelfsprekend beschouwden dat de vaste lasten – inclusief belastingaanslagen – meegenomen werden in de eindafrekening uit de nietigverklaring van de oorlogskoop. Dat gold zelfs in deze voortvarend en bereidwillig opgeloste kwesties.

Het nabijgelegen perceel Hoofdstraat 23 (dat destijds een ingang aan de Rosariumstraat had) was in januari 1943, kort na het aantreden van burgemeester Pont, gevorderd door de **Ortskommandant** van Apeldoorn. Van Son was toen formeel nog eigenaar van het pand, dat de NGV al had 'geregistreerd' maar dat nog niet was verkocht. Hij had daarom recht op een vergoeding van de Wehrmacht voor het gevorderde pand, maar de NGV-beheerder vroeg die niet aan. Kennelijk was de vordering van het pand van korte duur. In augustus 1943 kocht Gerrit Albertus Jansen het pand, met een lening van wethouder Buitenhuis.

Verantwoordelijk voor orde in de bezette gemeente en voor de infrastructuur, het onderkomen en de bevoorrading van ingekwartierde troepen.

In 1947 kwam een minnelijke schikking tot stand tussen de erven van eigenaar en oorlogskoper (beiden waren kort na de oorlog overleden). Ook deze schikking veroorzaakte geen problemen. Jansen betaalde de lening terug aan de NBI-beheerder van de wethouder. En Van Son voldeed de eventueel nog openstaande rekeningen voor vaste lasten.

Toevallig is van Van Son een familiearchief bewaard in CODA. Daarin zit de belastingaanslag wegbelasting van begin 1946 (over het belastingjaar 1945). Het is dus meer dan waarschijnlijk dat de familie Van Son deze rekeningen betaald heeft, hoewel oorlogskoper Jansen op de peildatum van 1 januari 1945 nog eigenaar was geweest.¹¹

Het laatste deel van de reconstructie gaat over de vraag welk beleid gemeente Apeldoorn voerde rondom openstaande belastingaanslagen op Joodse ont-eigende panden. Wat dat betreft lieten de archieven ons in de steek. De praktijk van schikkingen, waarbij de wegbelasting werd meegenomen in de eindafrekening, bleek het meest gebruikelijk. Hiervoor bevatten de NBI-dossiers en die van de Raad voor het Rechtsherstel genoeg voorbeelden.

De archieven boden ook geen aanknopingspunten voor gefundeerde uitspraken over een eventueel actief beleid van gemeente Apeldoorn om zulke openstaande rekeningen te innen bij de Joodse oorspronkelijke eigenaren, hun beheerders of nabestaanden. De kohieren met individuele aanslagen en informatie wie ze wanneer betaald heeft, ontbreken. In de bestuurlijke akten waren in ieder geval geen besluiten te vinden om deze schulden te innen.

Een poging tot reconstructie maakt dit ook onwaarschijnlijk. Het ging naar verhouding om een beperkt aantal panden en aanslagen. De Joodse Apeldoorners werden niet als aparte categorie behandeld en keerden in de

meeste gevallen berooid terug – als ze terugkeerden. De zoektocht naar nabestaanden en erven duurde vrijwel altijd tot 1947 en vaak veel langer. Pas als de oorspronkelijke eigenaar doodverklaard was en de erven gevonden, kon rechtsherstel plaatsvinden. Deze zoektocht door het NBI en andere instellingen verliep buiten de gemeente om. Wel vroeg burgemeester Quarles van Ufford de burgers in mei 1945 met klem om niet zelf op te treden en alleen iets te doen na overleg met de gemeente.¹² Gemeente Apeldoorn hanteerde een noodgreep bij de belastingheffing in 1945 over het voorgaande jaar:

‘Voor het kohier wegbelasting en voor het kohier rioolbelasting, zijn er geen andere gegevens beschikbaar dan die, welke werden gebruikt voor de opmaking van de kohieren dienstjaar 1943 en 1944. Het gevolg hiervan is, dat voor de opmaking der kohieren voor 1945 eveneens deze gegevens dienen te worden gebruikt. Een groot bezwaar is dit naar mijn mening niet, omdat na 1943 weinig percelen welke onder de weg- en rioolbelasting vallen van eigenaar zijn verwisseld of anderszins verandering hebben ondergaan.’

Deze noodgreep had betrekking op alle Apeldoornse aanslagen voor dat jaar, niet eens specifiek voor het kleine percentage Joods vastgoed. Kortom, archiefbewijs is er noch voor de ene, noch voor de andere situatie. Maar op basis van redelijkheid concluderen we dat een actief inningsbeleid van openstaande rekeningen en naheffing onwaarschijnlijk is. We constateren alleen dat in de notulen van de gemeenteraad of B en W na de oorlog geen besluit te vinden is om achterstallige belastingen te innen.

Noten

- ¹ Joods Cultureel Kwartier, www.jck.nl; Apeldoorn en de oorlog, www.apeldoorn-endeoorlog.nl; Laansma, *De Joodse gemeente te Apeldoorn en het Apeldoornsche Bosch*.
- ² CODA, 005-I, inv.nr. 637-642 Verzamelstaten van uitgaven 1941-1945; CODA, 006-II, inv.nr. 2741-2745 Registers houdende verzamelstaten van inkomsten model J, behorende bij de jaarrekeningen 1945-1950; CODA, 006-II, inv.nr. 2991 Correspondentie van de Commissie voor de bezwaarschriften voor wat betreft de plaatselijke belastingen 1939-1946.
- ³ CODA, 005-I, inv.nr. 85 Notulen B&W 1945; CODA, 005-I, inv.nr. 138 Notulen B&W 1946; CODA, 006-II, inv.nr. 2991 Correspondentie van de Commissie voor de bezwaarschriften voor wat betreft de plaatselijke belastingen 1939-1946.
- ⁴ Kadaster Apeldoorn, perceelnr. H 8215, leggerartikelen 24092, 29091; NA 2.09.16.11, inv.nr. 132192.
- ⁵ Kadaster Apeldoorn, leggerartikel 24927
- ⁶ NA, 2.09.16.01, inv.nr. 28757; Kadaster Apeldoorn, leggerartikel 10223; Laansma, *De Joodse gemeente te Apeldoorn en het Apeldoornsche Bosch*, 52; Renate G. Fuks-Mansfeld en Armand Sunier, *Wie in tranen zaait ...: geschiedenis van de joodse geestelijke gezondheidszorg in Nederland* (Assen: Van Gorcum, 1997): 113-116
- ⁷ NA, 2.09.48.02, inv.nr. 614 R. 13539, Arnhems R-nummer 619.
- ⁸ *Nieuw Israëlitisch Weekblad* (2 augustus 1940); Kadaster Apeldoorn, perceelnr. U 3247, AA 666, leggerartikel 28475; CODA, 006-II, Inv.nr.139 Notulen B&W 1947; CODA, 006-II, inv.nr. 140 Notulen B&W 1948; *Nieuwe Apeldoornsche Courant* (27 oktober 1948 en 5 augustus 1949); Joods Monument, nr. 152908; NA, 02.09.16.02, inv.nr. 52230.
- ⁹ NA, 2.09.16.04, inv.nr. 74318; 2.0.9.16.11, inv.nr. 132192.
- ¹⁰ Peter Romijn, *De lange Tweede Wereldoorlog. Nederland 1940-1949* (Amsterdam: Balans, 2020).
- ¹¹ CODA, 187, inv.nr. 384 Acten van rechtsherstellen aanzien van het pand Hoofdstraat 23 dat door loodgieter Gerrit Albertus Jansen in de oorlog van de Nederlandsche Grundstuckerwaltung was gekocht 1946/1947 (ongedateerd), eveneens aangaande de panden Rosariumstraat; Kadaster Apeldoorn, perceelnr. N 4495, leggerartikelen 18519, 29146, 29671; CODA, 006-II, inv.nr. 2991 Correspondentie van de Commissie voor de bezwaarschriften voor wat betreft de plaatselijke belastingen 1939-1946; CODA, 187, inv.nr. 21 Aanslagen voor precariorechten en wegbelasting door de gemeente Apeldoorn 1944-1945; CODA, 177, inv.nr. 245 Agenda nr. 120 ingekomen en minuten van uitgaande stukken betreffende de vordering van woningen van Joodse ingezetenen 12/1942- 11/1943.
- ¹² *Nieuwe Apeldoornse Courant* (12 mei 1945).

6. Bijlagen

Tabel 1: Steekproef onteigening en rechtsherstel Apeldoorn

In een aantal gevallen werd een pand gekocht door niet-Joodse familieleden van de Joodse eigenaar. Deze panden werden als transactie geregistreerd in de Verkaufsbücher, maar van een formeel rechtsherstel was na de oorlog geen sprake omdat het doel van de aankoop was geweest om het pand in familiebezit te houden. In de onderstaande tabel is dit weergegeven met de toevoeging '(familie)' bij de naam van de koper.

In een aantal gevallen is in de Verkaufsbücher wel een verkoopdatum en een oorlogskoper aangegeven, maar uit het kadaster bleek dat de verkoop niet afgerond is. In de onderstaande tabel is dan geen koper en datum aangegeven, maar wel 'Kadaster, Verkaufsbücher' als bron. Als het huisnummer onbekend is dan staat er een hekje (#).

	Alexandrinelaan 53	Apollolaan 25
Verkaufsbücher Laufnr.	S5739	S5739
Kadastraal nr. / leggerartikel	N 4786 / 24927	U 1181 / 24927
Eigenaar	Abraham van Leeuwen	Abraham van Leeuwen
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	½ Elisabeth Mathilde van Leeuwen en ½ Johannes Tobias van Leeuwen (minderjarig) (1943) (familie)	½ Elisabeth Mathilde van Leeuwen en ½ Johannes Tobias van Leeuwen (minderjarig) (1943) (familie)
Rechtsherstel (jaar)	Onbekend	1950
Bron	Kadaster, Verkaufsbücher	Kadaster, Verkaufsbücher

	Borneolaan 7	Deventerstraat 5
Verkaufsbücher Laufnr.	-	6590
Kadastraal nr. / leggerartikel	X 149 / 976 Hoog Soeren	H 8355 / 11091
Eigenaar	Louis Bak en Marianna Sara Bak	Henoch de Jong
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	Niet verkocht	Evert Florus Buitenhuis (1943)
Rechtsherstel (jaar)	n.v.t.	1947
Bron	Kadaster	Kadaster, Verkaufsbücher

	Deventerstraat 6	De Ruyterstraat 4-14
Verkaufsbücher Laufnr.	6262	6262
Kadastraal nr. / leggerartikel	U 89 / 28475	U 616, 617, 3416 / 24872
Eigenaar	Sara de Jong-de Leeuw	Marianna Sara Bak
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	Andries Bos, Lambertus Koldenhof, Berendina Wilhemina Kerkdijk (1943)	Jan Berent Wolthuis (1943)
Rechtsherstel (jaar)	1948	1948
Bron	Kadaster, Verkaufsbücher	Kadaster, Verkaufsbücher

	Eerste Johannastraat 22-24-26	Generaal Van der Heijdenlaan #
Verkaufsbücher Laufnr.	8279	-
Kadastraal nr. / leggerartikel	N 4587 en 4589 / 24507	H 4670 / 24507
Eigenaar	Abraham Katz	Louis Bak en Marianna Sara Bak
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	Niet verkocht	Niet verkocht
Rechtsherstel (jaar)	n.v.t.	n.v.t.
Bron	Kadaster, Verkaufsbücher	Kadaster

Huisnummer onbekend.

	Havikstraat 11-13-15	Hoofdstraat 92b-94
Verkaufsbücher Laufnr.	8279	7168
Kadastraal nr. / leggerartikel	N 4586 en 4588 / 24507	U 2927 en 2929 / 9779
Eigenaar	Abraham Katz	Mozes de Jong
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	Niet verkocht	Ernst Geörg Deigmöller (1944)
Rechtsherstel (jaar)	n.v.t.	1949
Bron	Kadaster, Verkaufsbücher	Kadaster, Verkaufsbücher

	Hoofdstraat 102	Hoofdstraat 132-134
Verkaufsbücher Laufnr.	8227	8163
Kadastraal nr. / leggerartikel	U 5002 / 19896	H 6888 / 11091
Eigenaar	Marcus van Son	Henoch de Jong
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	Niet verkocht	Cornelia Maria de Vries (1944)
Rechtsherstel (jaar)	n.v.t.	1947
Bron	Kadaster, Verkaufsbücher	Kadaster, Verkaufsbücher

	Hoofdstraat 144	Hoofdstraat 162-164
Verkaufsbücher Laufnr.	8026	6263
Kadastraal nr. / leggerartikel	H 8021 / 16484	H 7239 / 25439
Eigenaar	Rica Alexandra Eugenie van Oss, Bertha Rosetta van Oss	Abraham Katz
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	Johan Adriaan Dekker (1944)	Andries Bos (1943)
Rechtsherstel (jaar)	1948	1948
Bron	Kadaster, Verkaufsbücher	Kadaster, Verkaufsbücher

	Hoogstraat #	Kalverstraat 3
Verkaufsbücher Laufnr.	-	S5739
Kadastraal nr. / leggerartikel	U 1994 en U 1995 / 24507	N 1042 / 24927
Eigenaar	Louis Bak en Marianna Sara Bak	Abraham van Leeuwen
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	Niet verkocht	½ Elisabeth Mathilde van Leeuwen en ½ Johannes Tobias van Leeuwen (minderjarig) (1943) (familie)
Rechtsherstel (jaar)	n.v.t.	1950
Bron	Kadaster	Kadaster, Verkaufsbücher

	Loolaan 28	Marialaan 3
Verkaufsbücher Laufnr.	4812	-
Kadastraal nr. / leggerartikel	H 6604 / 28006	H 7840 / 15988
Eigenaar	Bram Julius Leydesdorff	NV Apeldoornsche Radio Centrale
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	Niet verkocht	Niet verkocht
Rechtsherstel (jaar)	n.v.t.	n.v.t.
Bron	Kadaster, Verkaufsbücher	Kadaster

	Mariastraat 88	Markt 14
Verkaufsbücher Laufnr.	7957	3830
Kadastraal nr. / leggerartikel	U 685 / 23307	U 233 / 28475
Eigenaar	<i>Leentje van Os-Godschalk</i>	<i>Sara de Jong-de Leeuw</i>
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	<i>Johannes Antonius Marinus Hartgers (1944)</i>	<i>Hermann Anton Schulze-Dinkelborg (1943)</i>
Rechtsherstel (jaar)	1951	1948
Bron	<i>Kadaster, Verkaufsbücher</i>	<i>Kadaster, Verkaufsbücher</i>

	Marktstraat 6-8	Mheenweg 11
Verkaufsbücher Laufnr.	7168	-
Kadastraal nr. / leggerartikel	U 2929 en 3630 / 9779	F 6387 / 15988
Eigenaar	<i>Mozes de Jong</i>	<i>NV Apeldoornsche Radio Centrale</i>
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	<i>Ernst Georg Deigmöller (1944)</i>	<i>Hermanus Leonardus Kietselaer (1943)</i>
Rechtsherstel (jaar)	1949	1949
Bron	<i>Kadaster, Verkaufsbücher</i>	<i>Kadaster</i>

	Molendwardsstraat 22	Paschlaan 27
Verkaufsbücher Laufnr.	S5739	2978
Kadastraal nr. / leggerartikel	N 3066 / 24927	H 3317 / 25439
Eigenaar	<i>Abraham van Leeuwen</i>	<i>Abraham Katz</i>
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	<i>½ Elisabeth Mathilde van Leeuwen en ½ Johannes Tobias van Leeuwen (minderjarig) (1943) (familie)</i>	<i>Ernst Georg Deigmöller (1943)</i>
Rechtsherstel (jaar)	<i>Onbekend</i>	1948
Bron	<i>Kadaster, Verkaufsbücher</i>	<i>Kadaster, Verkaufsbücher</i>

	Prins Hendrikplein 7-9	Raadhuisplein 10
Verkaufsbücher Laufnr.	-	3826
Kadastraal nr. / leggerartikel	H 8892 / 15988	U 232 / 22007
Eigenaar	NV Apeldoornsche Radio Centrale	Philip Cohen
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	Anton Buitenhuis (1943)	Hermann Anton Schulze-Dinkelborg (1943)
Rechtsherstel (jaar)	1949	1948
Bron	Kadaster	Kadaster, Verkaufsbücher

	Rhemenslaan 11	Ritboekstraat 51
Verkaufsbücher Laufnr.	S5783	3441
Kadastraal nr. / leggerartikel	H 5034 / 7340	U 3468 / 27761
Eigenaar	Sophie Blumenau	Abraham Hartog Nerden
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	Helena Wilhelmina Justine Ross van Lennep (1944) (familie)	Willem Uytterboogaart, Gerard Josephus van Dam (1943)
Tweede oorlogskoper (verkoopjaar)	-	Guido Belfi (1943)
Derde oorlogskoper (verkoopjaar)	-	1/3 Joana Belfi, 1/3 Mario Ugo en 1/3 Giovanni Maria Antonio Belfi (1943)
Rechtsherstel (jaar)	1947	1950
Bron	Kadaster, Verkaufsbücher	Kadaster, Verkaufsbücher

	Rosariumstraat 12-18	Rostocklaan #
Verkaufsbücher Laufnr.	4015	Niet in VB
Kadastraal nr. / leggerartikel	N 4495 / 18519	J 5754 / 24507
Eigenaar	Henri van Son	Louis Bak en Marianna Sara Bak
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	Jan Berent Wolthuis (1943)	Niet verkocht
Rechtsherstel (jaar)	1947	n.v.t.
Bron	Kadaster, Verkaufsbücher	Kadaster

Huisnummer onbekend.

	Schotweg #	Soerenscheweg 87
Verkaufsbücher Laufnr.	Niet in VB	6750
Kadastraal nr. / leggerartikel	R 913 / 976 Hoog Soeren	S 738 / Hoog-Soeren 549
Eigenaar	Louis Bak en Marianna Sara Bak	Benjamin Nieweg
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	Niet verkocht	A.A.G. van Reekum (1943) (verkoop staat geregistreerd in kadaster, verwijzing naar legger Van Reekum niet)
Rechtsherstel (jaar)	n.v.t.	1957
Bron	Kadaster	Kadaster, Verkaufsbücher

Huisnummer onbekend.

	Spijkerstraat 3-5	Stationsstraat 88
Verkaufsbücher Laufnr.	S5783	2002
Kadastraal nr. / leggerartikel	U 2115 en 2116 / 7340	U 3257 / 28475
Eigenaar	Sophie Blumenau	Sara de Leeuw
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	Helena Wilhelmina Justine Ross van Lennep (1944) (familie)	Antoni Jan Kip (1943)
Rechtsherstel (jaar)	1947	1948
Bron	Kadaster, Verkaufsbücher	Kadaster, Verkaufsbücher

	Van Hasseltlaan 50	Van Kinsbergenstraat #
Verkaufsbücher Laufnr.	S5739	Niet in VB
Kadastraal nr. / leggerartikel	H 8451 / 24927	U 51 / 24507
Eigenaar	Abraham van Leeuwen	Louis Bak en Marianna Sara Bak
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	½ Elisabeth Mathilde van Leeuwen en ½ Johannes Tobias van Leeuwen (minderjarig) (1943) (familie)	Niet verkocht
Rechtsherstel (jaar)	Onbekend	n.v.t.
Bron	Kadaster, Verkaufsbücher	Kadaster

Huisnummer onbekend.

	Weverstraat 6-8	Zutphensestraat 135
Verkaufsbücher Laufnr.	3440	7950
Kadastraal nr. / leggerartikel	U 3365 / 27761	M 2641 / 29570
Eigenaar	Abraham Hartog Nerden	Selig Goldstein
Eerste oorlogskoper (verkoopjaar)	Ernst Sprietsma (1943)	Johannes Antonius Marinus Hartgers (1944)
Rechtsherstel (jaar)	1950	1947
Bron	Kadaster, Verkaufsbücher	Kadaster, Verkaufsbücher

Literatuur

Onderzoeksrapporten

- Blauw, Maili. 'Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht'. Utrecht, 2020.
- Duijvendak, Maarten, en Stefan van der Poel. 'Lege plekken: Ontvreemding van Joods vastgoed en rechtsherstel in de gemeente Groningen 1940-1955'. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2021.
- Kemperman, Jeroen. 'Rapport Erfpacht en straatbelasting geïnterneerden Nederlands-Indië'. Amsterdam: NIOD, 2017.
- 'Nader onderzoek naar de aankoop van onteigend (Joods) vastgoed in de Tweede Wereldoorlog door de voormalige Zaangemeenten'. Zaanstad: Gemeente Zaanstad, 2020.
- Piersma, Hinke, en Marleen van den Berg. 'Ont-rechting en rechtsherstel. Het Rotterdamse gemeentebestuur inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955'. Amsterdam: NIOD, 2020.
- Piersma, Hinke, en Jeroen Kemperman. 'De erfpachtkwestie in Amsterdam (1945-1960)'. Amsterdam: NIOD, 2014.
- Piersma, Hinke. *Openstaande rekeningen: de gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950*. Amsterdam: Boom, 2015.
- Poel, Stefan van der, Ron van Hasselt, Albert Beuse, en Maarten Duijvendak. 'Gemeente Groningen en de Joodse eigendommen tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog (1940-1955). Verkenning relevante archieven/literatuur'. Groningen, 2020.
- Slaa, Robin te. *'Daar dit een immorele aanslag is': de houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955*. [Voorburg]: De Nieuwe Haagsche, 2017.
- Spanjaard, Paul. 'Het handelen van het gemeentebestuur van Oss bij de onteigening en vervreemding van panden van joodse inwoners tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Onderzoek in opdracht van de gemeente Oss'. Oss, 2021.

Regionaal en lokaal

- Fuks-Mansfeld, Renate G. *Wie in tranen zaait ... : geschiedenis van de joodse geestelijke gezondheidszorg in Nederland*. Assen: Van Gorcum, 1997.
- Heerze, Jan, Jelle Reitsma, en Jan van den Heuvel, *Apeldoorn '40-'45: het verhaal achter de Apeldoornse oorlogsmonumenten* (Apeldoorn: Stichting Bevrijding '45, 2006)
- Heusden, A.C. van, en J.H.J. van den Heuvel. *Het pijnlijk herstel: de wederopbouw van het openbaar bestuur in Gelderland 1944-1947*. Assen: Van Gorcum, 1993.
- Jochems, G.M., en R.M. Kemperink, *De Tweede Wereldoorlog* (Apeldoorn: Gemeente Archief Apeldoorn, 2002)
- Laansma, S., *De Joodse gemeente te Apeldoorn en het Apeldoornsche Bosch* (Zutphen: De Walburg Pers, 1979)
- Mulder, Dirk, en Christel Tijen, *De ontruiming van Het Apeldoornsche Bosch, 20-21 januari 1943* (Hooghalen: Herinneringscentrum Kamp Westerbork, 2014)
- Oosterhof, Hanneke, *Het Apeldoornsche Bosch. Joodse Psychiatrische Inrichting 1909-1943* (Heerlen: De Voorstad/Historisch Museum Marialust, 1989)
- Roos, Jan de, en Thea Roos-van Rooden, *Moed en overmoed: een biografie van Burgemeester Dirk Frans Pont* (Hilversum: Verloren, 2010)

Rosendaal, Joost. *Oorlog in Gelderland. Onderdrukking en vrijheid 1940-1945*. Nijmegen: Vantilt, 2019.

Nationaal en internationaal

Aalders, Gerard. *Berooid: de beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945*. Amsterdam: Boom, 2001.

Aalders, Gerard. *Bij verordening: de roof van het joodse vermogen in Nederland en het naoorlogse rechtsherstel: rapport ten behoeve van de Contactgroep Tegoeden WO-II*. Amsterdam: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 1998.

Aalders, Gerard. *Roof: de ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Den Haag: SDU Uitgevers, 1999.

Barendregt, Jaap. *Oorlogseffecten: roof en rechtsherstel van joods effectenbezit*. Amsterdam: Aksant, 2004.

Blom, Hans, David Wertheim, Hetty Berg, en Bart Wallet. *Geschiedenis van de joden in Nederland*. 2de dr. Amsterdam: Balans, 2017.

Bockxmeer, J.M.L. van, P.C.A. Lamboo, en H.A.J. van Schie. *Archieven Joodse oorlogsgetroffenen: overzicht van archieven met gegevens over roof, recuperatie, rechtsherstel en schadevergoeding van vermogens van Joden in Nederland in de periode 1940-1987*. Onderzoeksgids, Algemeen Rijksarchief. Den Haag: Algemeen Rijksarchief, 1998.

Bossenbroek, Martin. *De meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Bakker, 2001.

Boterman, Frits. *Duitse ouders: de jodenvervolging en de nazificatie van Nederland (1940-1945)*. Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers, 2015.

Croes, Marnix, en Peter Tammes. *'Gif laten wij niet voortbestaan': een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006.

Tijink, Cor, en Peter Rouwenhorst. *Apeldoorn in de Tweede Wereldoorlog: een kroniek* (Apeldoorn: CODA - Apeldoorns Archief, 2005)

Essers, P.H.J. *Belast verleden: het Nederlandse belastingrecht onder nationaalsocialistisch regime*. Deventer: Kluwer, 2012.

Gallin, Isabel. *Rechtsetzung ist Machtsetzung: die deutsche Rechtsetzung in den Niederlanden 1940-1945*. Frankfurt am Main; New York: Peter Lang, 1999.

Griffioen, Jan Willem, en Ronald Zeller. *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België, 1940-1945: overeenkomsten, verschillen, oorzaken*. Amsterdam: Boom, 2011.

Happe, Katja. *Viele falsche Hoffnungen: Judenverfolgung in den Niederlanden 1940-1945*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2017.

Hondius, Dienke, en Marga. Minco. *Terugkeer: antisemitisme in Nederland rond de bevrijding*. Den Haag: SDU Uitgevers, 1998.

Jong, Loe de. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 14 vols (Leiden: Nijhoff; Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 1969-1994).

Kompagnie, Jan H. *De oorlogsgids: met antwoorden op de 25 meest gestelde vragen over de oorlogsarchieven van het Nationaal Archief*. Den Haag: Nationaal Archief, 2005.

Lipschits, I. *De kleine sjoa: joden in naoorlogs Nederland*. Amsterdam: Mets & Schilt, 2001.

Meihuizen, J.P. *Noodzakelijk kwaad: de bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Boom, 2003.

Meijer, Kor. *E 100 en de naoorlogse rechtspraak met betrekking tot onroerend goed*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam, 2008.

Oprel, Marieke. *The Burden of Nationality. Dutch Citizenship Policies towards German Nationals in the Aftermath of the Second World War (1944-1967)*. Amsterdam: VU University Press, 2020.

- Piersma, Hinke. *Bevochten recht: politieke besluitvorming rond de wetten voor oorlogsslachtoffers*. Amsterdam: Boom, 2010.
- Piersma, Hinke, red. *Mensenheugenis*. Amsterdam: B. Bakker, 2001.
- Presser, Jacques. *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945*. 's-Gravenhage: Staatsdrukkerij, Martinus Nijhoff, 1965.
- Romijn, Peter. *Burgemeesters in oorlogstijd: besturen tijdens de Duitse bezetting*. Amsterdam: Balans, 2006.
- Romijn, Peter. *De lange Tweede Wereldoorlog. Nederland 1940-1949*. Amsterdam: Balans, 2020.
- Romijn, Peter. *Snel, streng en rechtvaardig: politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1945-1955*. Houten: De Haan, 1989.
- Ruppert, Christiaan J. *Eindelijk restitutie: De totstandkoming van Nederlandse akkoorden over joodse oorlogstegoeden (1997-2000)*. Amsterdam: VU University Press, 2017.
- Schütz, Raymund. *Kille mist: het notariaat en de erfenis van de oorlog*. Amsterdam: Boom, 2016.
- Veraart, Wouter Jan. *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw*. Deventer: Kluwer, 2005.
- Vos, Maarten-Jan, en Serge ter Braake. *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed: inzicht in een administratief proces*. Amsterdam: Boom, 2013.

Archieven

Nationaal Archief

2.09.09 Inventaris van het archief van het Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983)

2.09.48 Inventaris van het archief van de Raad voor het Rechtsherstel, Dagelijks bestuur en secretariaat, Afdeling Beheer, Voorzieningen voor afwezigen en Voorzieningen voor rechtspersonen en Afdeling Onroerende goederen, 1945-1967

2.09.48.02 Inventaris van het archief van de Raad voor het Rechtsherstel: Afdeling Rechtspraak, 1945-1967 (1971)

2.09.16.xx Inventaris van het archief van het Nederlands Beheersinstituut, beheersdossiers beginnend met de letter ...

Gelders Archief

0040 Gouverneur van de Provincie/Commissaris van de Koning(in)

Archief 0039 Gedeputeerde Staten

CODA

005 Secretariearchief Apeldoorn I (1916-1945).

006 Secretariearchief Apeldoorn II (1946-1985).

187 Familie Van Son.

134 Joods Israëlische gemeente Apeldoorn.

Websites en kranten

Advies & Actualiteit, Radboud Universiteit

www.ru.nl/rich/rich-society/advies-actualiteit-onderzoek-opdracht

Apeldoorn en de oorlog

www.apeldoornendeoorlog.nl

Apeldoornse Courant

archieven.coda-apeldoorn.nl

De Gelderlander

studiezaal.nijmegen.nl

Gedenkstenen Joods Apeldoorn

www.gedenkstenen-apeldoorn.nl

Herinneringscentrum Apeldoornsche Bosch

www.apeldoornschebosch.nl

Joods Cultureel Kwartier

www.jck.nl

Joods Monument

www.joodsmonument.nl

Kadaster, Verkaufsbücher

labs.kadaster.nl/stories/verkaufsbucher

Nationaal Comité 4 en 5 mei

www.4en5mei.nl

Nieuwe Apeldoornse Courant (en Meededelingen blad en

Nieuwe Apeldoornse courant: voor Apeldoorn en Veluwe)

archieven.coda-apeldoorn.nl

Oorlogsbronnen

www.oorlogsbronnen.nl

Oorlogsgravenstichting

www.oorlogsgravenstichting.nl

Oranje-bode

archieven.coda-apeldoorn.nl

De Veluwe

archieven.coda-apeldoorn.nl

